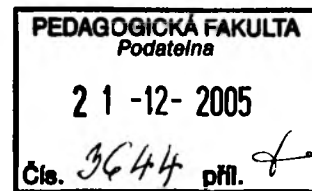

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE, PEDAGOGICKÁ FAKULTA
KATEDRA ČESKÉ LITERATURY

VÁCLAV KOSMÁK
(MONOGRAFICKÁ STUDIE)
DIPLOMOVÁ PRÁCE

Vedoucí diplomové práce: PhDr. Anna Stejskalová

Autorka DP: Martina Jantačová

5. května 395/68, Praha 4

5. ročník, obor český jazyk a literatura – dějepis

presenční studium

Rok dokončení DP 2005

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury.

V Praze dne 21. 11. 2005

OBSAH

I.	Úvod.....	2
II.	Medailón o životě autora.....	4
III.	Inspirační zdroje Kosmákových próz.....	9
IV.	Vstup do literatury - Upomínky na mou zemřelou matku.....	11
	Literární kritika o Kosmákových Upomínkách.....	15
V.	Kukátko čili život v obrázcích I.....	16
	Reprezentativní prózy výboru.....	24
	Literární kritika o prvním výboru.....	29
VI.	Sláva a úpadek Jana Kroutila, pololánika z Drnkálova.....	31
	Literární kritika o Kroutilovi.....	35
VII.	Kukátko čili život v obrázcích II.....	36
	Literární kritika o druhém výboru.....	39
VIII.	Kukátko čili život v obrázcích III.....	41
	Vzpomínky bývalého studenta.....	45
	Literární kritika o třetím výboru.....	48
IX.	Kytice z vonného i nevonného kvítí.....	49
	Literární kritika o Kytici z vonného i nevonného kvítí.....	51
X.	Chrt.....	52
	Literární kritika o Chrtovi.....	58
XI.	Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil.....	60
	Literární kritika o Chlubilovi.....	64
XII.	Kukátko čili život v obrázcích IV - V.....	65
	Literární kritika o čtvrtém a pátém výboru.....	66
XIII.	Eugenie.....	67
	Literární kritika o Eugonii.....	74
XIV.	Závěr.....	76
XV.	Prameny a literatura.....	78
XVI.	Resumé.....	80
XVII.	Klíčová slova.....	81

I) Úvod

Moravský spisovatel a kněz Václav Kosmák (1843 - 1898) se zařadil svým literárním dílem mezi realistické autory čerpající inspiraci z prostředí venkova a maloměsta konce 19. století. Z pohledu katolické literatury patřil k okruhu moravských spisovatelů, žáků Františka Sušila (1804 - 1868), tvořících pod vlivem duchovního centra katolické literatury - Velehradu.¹ Jeho přínos české literatuře dosud nebyl zhodnocen. Jako téma diplomové práce jsem si proto vybrala monografickou studii o Kosmákově díle, které zahrnuje poezii, povídkové a novelistické útvary, fejetony, náladové přírodní i cestopisné črty. S odvoláním na množství a nestejnou úroveň Kosmákových literárních počinů předdesílám, že v práci nepůjde o rozbor všech děl. Vynechám spisovatelovu ranou tvorbu, kterou představuje poezie ohlasová, náboženská a reflexivní nevalné úrovně, i později publikované proslovy na aktuální společenská témata. Největší přínos autora vidím v povídkářsko - novelistické tvorbě, již se hodlám věnovat především. Musím se rovněž zmínit o životě autora a místech s ním spojených, která sehrála významnou roli v námětové inspiraci.

Spisovatelská činnost Kosmákova souvisí se dvěma velkými moravskými katolickými podniky - kalendářem *Moravan* a deníkem *Hlas* (*Moravan* – založen 1852 B.M. Kuldou, *Hlas* – z původního listu *Hlas jednoty katolické* založeného v roce 1849), do nichž pravidelně přispíval. Nejznámější se stala jeho rubrika v *Hlasu* s názvem *Kukátka*. Zde zveřejněné povídkové črty byly na moravském venkově ve své době stejně oblíbeny a čteny jako v českém prostředí třeba práce Jana Nerudy. Právem se o autorovi říká, že naučil moravský lid číst noviny a knihy. Jeho sebrané spisy vyšly dvakrát, poprvé v letech 1898 - 1916 (18 svazků), podruhé v letech 1921-1925 (21 svazků) a dosud nejsou kriticky uspořádané.

Od Kosmákova vstupu do literatury byly jeho práce nejčastěji srovnávány s moralistními povídkami Františka Pravdy. Zatímco soudobá kritika vyzdvihovala práce Pravdovy a Kosmák byl pro ni jen „dvojenec Pravdy“, s časovým odstupem se jeví literární hodnota alespoň některých Kosmákových prací jinak. Kosmák je dnes „*jediným autorem jenž alespoň částí díla přežil vyšehradskou i velehradskou literaturu*.“² K vyšehradskému okruhu katolických spisovatelů sdružených kolem duchovního centra Vyšehradu řadí M.C. Putna Františka Pravdu.³ Vymezený rozsah práce nedovoluje detailní srovnání děl obou autorů. Pokusím se proto, kde to bude možné, upozornit na podobnou tematiku a možnou srovnatelnost jejich jednotlivých prací. Poodhalím tak směr dalšího bádání.

¹ Putna, M.C.: *Česká katolická literatura 1848-1918*, Praha 1998, s.206-240.

² Tamtéž, s. 233.

³ Tamtéž, s.175-178.

Nyní uvedeme kritéria výběru rozebíraných děl. Jak již bylo řečeno, spočívá nejlepší část spisovatelovy práce v kratších prozaických útvarech, jako jsou povídky, novely, črty, fejetony a podobně. Volný vztah části Kosmákovy tvorby k originalitě překvapivě neubírá pracím na přitažlivosti. V souvislosti se starší literaturou využívá některá známá témata a motivy a zpracovává je po svém způsobu živým a barvitým jazykem. Z důvodů snazší dostupnosti budu postupovat chronologicky a interpretovat a hodnotit jednotlivá díla tak, jak vycházela knižně, avšak s přihlédnutím k první časopisecké verzi. Ta se může od knižní podoby částečně lišit. Je také objektivnější posuzovat jednotlivé povídky v kontextu knižního souboru. Pokud to bude možné, budu se v hodnocení opírat o soudobé literární kritiky a recenze. Musím ale předeslat, že dobových kritických ohlasů není mnoho a kritiky se často omezují jen na výčet prací a obsah. Proto doplním kritikou pozdější, která prózy hodnotí v kontextu celé Kosmákovy tvorby.

Dle výše stanoveného kritéria chronologického postupu přiblížím autorův vstup do literatury v Hlasu v rubrice Kukátka prózou Vzpomínky na mou zemřelou matku. Budu se věnovat jednotlivým knižním výborům z kukátek – s názvem Kukátko, čili život v obrázcích I – V a vyčlením jevíci se mi jako samostatné Vzpomínky bývalého studenta. Pozornost budu věnovat čtyřem rozsáhlejším prozaickým obrazům. Dva z nich tematicky čerpají z venkovského života - Sláva a úpadek pana Jana Kroutila, pololánika z Drnkálova, Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil; povahopisné studie Chrt a Eugenie vycházejí z městského prostředí.

Do výběru jsem zařadila prózy, které dosáhly největšího ohlasu u dobové kritiky a měly též značnou čtenářskou popularitu. O tom, že část z nich nezestárla, svědčí jejich dnešní reedice. Neopomenutelným kritériem výběru je originalita (případně neoriginalita), přínos literárního díla, ať už jde o autorův osobní vývoj, nebo o obohacení obecného kontextu české literatury 19. století. Výběr ostatních próz jsem realizovala na základě vlastního subjektivního hodnocení jejich literárních kvalit.

Selekce, kterou jsem vzhledem k výše uvedeným kritériím provedla, způsobuje jistou disproporci a nevyváženost diplomové práce, pokud bereme v úvahu počet stran věnovaných jednotlivým dílům.

II) Medailon o životě autora

Václav Kosmák se narodil 5. září 1843 jako čtvrté ze šesti dětí Anežky a Antonína Kosmákových v Martínkově u Moravských Budějovic. Rodina byla chudá, přesto nepatřila k nejchudším. Kosmákův otec,⁴ krejčí a kostelník, zaměstnával v dobách své prosperity jednoho až dva tovaryše. Byl vznětlivý a přísný, ale měl veselou povahu a nadevše miloval zpěv: „*Můj otec byl pravým Slovanem, zpíval rád a mnoho s domácími. Tak jsem se přiučil hned za malička mnohým písním.*“⁵

Lásku k lidovým písním a zpěvu měl i Kosmák. Jakousi protiváhou přísného otce byla matka. Vštípila synovi sociální citění, naučila jej vnímavosti k okolí a k lidem a v neposlední řadě i lásce k mateřskému jazyku a národu. Právě vliv matky jistě způsobil, že se u Kosmáka, který byl od dětství slabé tělesné konstituce, rozvinul bohatý vnitřní život. Chlapec byl nadaný, a tak rodiče rozhodli, že bude studovat.

Počáteční jazykovou bariéru - nedostatečnou znalost němčiny - překonal Kosmák po roce studia na hlavní škole v Jihlavě (1853 - 1854) a byl přijat na německé gymnázium tamtéž (1854 - 1862).⁶ Jihlava byla tehdy městem s většinovým německým obyvatelstvem. Kosmák byl zprvu němčinou a německým světem okouzlen a, jak později přiznal, národnostně zvlažněl: „*V národním ohledě bylo nám, jihlavským studentům podáváno málo potravy ... Abych řekl jedním slovem: stali se z nás mladí Němcourci. Česká řeč zdála se mně býti proti německé tak sprostou, jako Martínkov proti Jihlavě.*“⁷ Zlom v národnostním citění nastal u něj v kvintě, kdy do gymnázia přišlo několik studentů (zmiňuje Kováře, Proška, Valentu) z nižšího gymnázia v tehdejší Německém Brodě. Ti se hrdě hlásili ke své národnosti, nosili čamary a nízké klobouky se střapcem a zpívali české písně. Když se na konci školního roku

⁴ Do farské martínkovské kroniky o něm psal Josef Ševčík, přítel Jakuba Demla, farář v Babicích: „*Byl všeobecně vážen. Důkazem toho, že zvolen byl kostelním hospodářem a otcem chudých, a úřady ty zastával po dlouhá leta až do své smrti.*“ In: Vychodil, P. J.: Václav Kosmák, Brno 1916, s.11.

⁵ Kosmák, V.: Vzpomínky bývalého studenta, in: Sebrané spisy Václava Kosmáka, sv. VI., Brno 1902, s. 5 - číslováno jednotlivě.

⁶ Po celou dobu studia na patřil Kosmák k dobrým žákům a byl vždy v lepší polovině třídy. Na vysvědčení se tehdy vyjadřoval poměrný prospěch v učení, tzv. lokace – tj. kolikátý kdo je ve třídě. Kromě známek profesori slovně hodnotili i výsledky žáků v jednotlivých částech předmětu. Otec Petra Bezruče, Antonín Vašek, ve druhém pololetí kvarty učil Kosmáka řečtinu a češtinu. V řečtině podle jeho hodnocení Kosmák projevoval „*dosti úplnou znalost pravidel*“, jejich používání však Vašek charakterizoval jako „*poněkud nejisté*“, v češtině byl jeho prospěch „*velmi chvalitebný, chápání čteného správné, ústní vyjadřování i písemný projev velmi obratné*“. Další podrobnosti k studiu na gymnáziu nalezneme v monografii Pavla Vychodila, viz. Vychodil, P. J.: c. d., s.31-34.

⁷ Kosmák, V.: Vzpomínky bývalého studenta, s. 89.

1859 konal na Šacberku studentský majáles, Kosmák slyšel z jejich úst poprvé píseň Kde domov můj? a intenzivně si uvědomil své češství: „*Stál jsem okouzlen. Každý zvuk, každé slovo padalo mně do duše jako jiskra.*“⁸ Roku 1862 nastoupil Kosmák studium bohosloví v Brně a začal publikovat první básně, později i prózu. O tomto důležitém období formování Kosmákovy spisovatelské individuality se proto zmíním důkladněji.

V brněnském semináři nastalo po letech omezování vlastenecké činnosti s pádem Bachova absolutismu uvolnění. Většina mladých bohoslovců i profesorů (až na jednoho) se hlásila k české národnosti. Roku 1863 se studenti účastnili velkolepých nábožensko - vlasteneckých slavností na Velehradě a v Brně (srovnatelných s položením základního kamene k Národnímu divadlu) u příležitosti milénia příchodu sv. Cyrila a Metoděje na Moravu.

Vlastenecká činnost se rozvíjela v semináři kolem profesora Františka Sušila (1804 - 1868), sběratele moravských lidových písní a zakladatele Velehradu, duchovního centra navazujícího na cyrilometodějskou tradici. Právě pod Sušilovým vlivem se v Brně tvořila družina mladých publicistů, redaktorů, kazatelů a organizátorů katolického národního života. Sušil byl zvolen předsedou nově vzniklé katolické knižní matice Dědictví svatého Cyrila a Metoděje a skupina kolem něj začala vydávat časopisy – Hlas a katolickou revue Obzor.⁹

Sušilovo heslo „*Církev a vlast*“ ovlivnilo celou jednu generaci jeho žáků a obdivovatelů. Kosmák sdílel se Sušilem nadšení pro lidovou píseň a lásku ke zpěvu vůbec a pod jeho vlivem začal publikovat první básně. Písně ze Sušilových Moravských národních písní (1835, později rozšířených) nejčastěji vkládal do úst postavám svých venkovských povídek. Na Sušila Kosmák vzpomínal i v souvislosti se svou druhou velkou láskou – divadlem.¹⁰

Roku 1861 vyšlo v redakci Kosmákova spolužáka z vyššího ročníku Vladimíra Šťastného (1841 - 1917) první číslo bohosloveckého „půlměsíčníku“ Jaro. Heslo studentského časopisu „*Concordia parvae res crescunt*“ (Svorností malé věci rostou) se stalo o rok později názvem periodika, do jehož prvního ročníku (1862) přispěl Kosmák právě na podnět staršího přítele Šťastného.

Kosmák v Concordii uveřejnil několik básní a dva články (Naše knihovna, Malé obrázky ze vsi). Za báseň Kdož jste boží bojovníci, v boj! byl dokonce samotným Sušilem veřejně pochválen.¹¹ Článek Naše knihovna má hodnotu dokumentární, osvětluje poměry v alumnátu kolem roku 1849, kdy byla

⁸ Kosmák, V.: Vzpomínky bývalého studenta, s.93.

⁹ Putna, M.,C.: c. d., s.206-230, srov. Hýsek, M.: Literární Morava 1849-1885, Praha 1911, s. 229-230, 243-244.

¹⁰ Kosmák, V.: Fotografie z tábora černých, in: Sebrané spisy Václava Kosmáka, Brno 1907.

¹¹ Šťastný, V.: Václav Kosmák, in: Obzor 1893, s. 267.

znovuzřízena bohoslovecká knihovna. Malé obrázky ze vsi již v zárodku ukazují budoucí literární orientaci autora i jeho způsob tvorby - původně měly být obrázky dva, avšak otištěn byl pouze jeden.

Ještě za studií (1865 - 1866) zveřejnil Kosmák několik svých básní v Hlase. Podrobnosti o nich lze najít v monografii překladatele a katolického literárního kritika, benediktina Pavla Vychodila.¹² Pro nás nejsou vzhledem k zaměření práce na povídkářsko - novelistickou tvorbu zajímavé, jen tematicky stojí za zmínku básně Na rozcestí a V boj o rozhodování se pro kněžskou dráhu. Zajímavějším se nám jeví námět jiné básně - Klekání. Hlas zvonku, každodenně dokreslující obraz vesnice, je pozdravem matky jejímu dítěti v cizině. Identický motiv se objevuje v autorově pozdější stejnojmenné povídce.¹³

První básně a zkušební kázání posílal Kosmák poštou k posouzení otci a sestře Antonii. Kromě tvůrčí podpory se mu od nich dostalo, jistě nejednou, i podpory finanční. V dopise z 24. 4. 1864 píše Kosmák otci: „*Za ty dvě zlatky vám vroucně děkuji. ... Psal bych Vám něco o sobě, ale co? Zdráv jsem, až na kapsu, ta má újmy.*“¹⁴ V posledním roce studií napsal Kosmák sestře: „*Byl bych již rád venku, abych byl přec na zdravém světě.*“¹⁵ Přání se mu brzy vyplnilo. Byl vysvěcen na kněze 4. června 1866 a primici sloužil druhého dne v seminárním kostele sv. Michala v Brně.¹⁶

Protože po vysvěcení nezískal ihned kaplanské místo, vydal se na cesty. Přes Vídeň do rakouských Alp, možná až do poutního místa Mariazell, které bylo tehdy poutníky z českých zemí hojně navštěvováno. Ale vrátil se brzy. Vypukla očekávaná prusko - rakouská válka.

První kaplanské místo zastával Kosmák v Moravských Budějovicích, městě s většinovým českým obyvatelstvem, nedaleko rodného Martínkova. Dostal se zde do středu národního života, často vystupoval ve spolicích a seznámil se s mnoha pozdějšími přáteli. Některé z nich pak zvěčnil ve své rozsáhlejší povídce - novele Eugenie. Roku 1868 byl přeložen do Hostimi u Moravských Budějovic a za rok do Biskupic.

V Řeznovicích u Ivančic, kam se dostal v roce 1870, se již začal více věnovat literární práci. Nejprve navázal na dřívější pokusy a Hlas mu otiskl několik básní. Upozornil na sebe až prozaickou prvotinou Upomínky na mou

¹² Vychodil, P. J.: c. d., s. 47, 50 – 51.

¹³ Vychodil, P. J.: c. d., s. 50 – 51, Kosmák, V.: Klekání, in: Sebrané spisy Václava Kosmáka, díl IX, Brno 1922, s. 354 – 358, srov. Kosmák, V.: Zvonek, in: Nejkrásnější pohádky, české, moravské, slovenské, České Budějovice 1921, s. 52 – 54.

¹⁴ Vychodil, P. J.: c. d., s. 55.

¹⁵ Vychodil, P. J.: c. d., s. 53 – 55.

¹⁶ „Dne 4. června 1866 byl jsem vysvěcen a obětoval jsem hned 5. června v alumnátském chrámu Páně u sv. Michala.“ In: Kosmák, V.: Jam tacent, in: Sebrané spisy Václava Kosmáka, díl X., Brno 1922, s. 434, srov. Vychodil, P., J.: c. d., s. 57, uvádí vysvěcení 3. června 1866.

zemřelou matku (1871). Publikoval nejen v Hlasu, ale krátké či delší povídky mu začaly otiskovat i ostatní periodika – Obzor, kalendář Moravanu a další. V Řeznovicích se poprvé ocitl v prostředí odlišném od svého rodného kraje, poznal „vandry“ za prací a drsný život v dělnických koloniích v blízkých Rosicích a Oslavanech. Povídky pocházející z tohoto období, publikované v Kukátku I (Listí padá, Jarní duma na hřbitově, Štědrý večer...) jsou zadumané, světabolné a pesimistické, patří ale k těm nejlepším.

Po přesídlení na faru do Moutnic u Klobuk (1872) Kosmák už literárně tvořil naplno. Získal si velkou čtenářskou obec, a tak mu vyhradila redakce Hlasu roku 1873 vlastní rubriku - Kukátka. Doba moutnického působení byla asi jeho nejšťastnějším životním obdobím. Stal se oblíbeným autorem, přispíval do mnoha periodik, často navštěvoval Brno, a tak byl ve stálém kontaktu s přáteli - Vladimírem Štastným, Františkem Bartošem a dalšími. Právě na jejich přímlovu u hraběte Egberta Belcrediho získal roku 1877, po předchozích působištích kaplanských a administrátorských, první samostatné místo faráře v Tvarožné. Lépe placené místo faráře znamenalo ale více práce. V Tvarožné se podílel na organizaci rozsáhlé a finančně náročné přestavby kostela. Pracovní vytížení i rušný společenský život se neblaze odrazily na jeho zdravotním stavu. Léčil se dvakrát v Luhačovicích „*pro chorobu ústrojí hlasových a neduh jater*“, později tamtéž „*pro neduh žaludeční*.“¹⁷ Ze zdravotních důvodů byl roku 1893 přeložen do německé farnosti v Prosiměřicích u Znojma. Jeho zdravotní stav se ale příliš nezlepšil a dva léčebné pobyty, v Karlových Varech a Gmundenu, průběh choroby pouze zpomalily.

Roku 1897 se Kosmák ucházel s Eugenií (vydání 1896) o cenu České akademie, ale neuspěl. Údajně proto, že na dotyčném Šolcově vydání chyběl tento letopočet.¹⁸ Chtěl se ještě pokusit získat tutéž cenu za některou ze svých knih z roku 1897. V dopise z 10. 12. 1897 žádá o radu Františka Bílého, zda knihu do Akademie „*má zaslati teď, či až v roce příštím*“ s poznámkou „*pakli ho dožiju*.“¹⁹ Umírá předčasně v Prosiměřicích po dlouhé nemoci 15. 3. 1898.

Václav Kosmák byl oblíbeným knězem a populárním moravským lidovým spisovatelem. Na svých působištích se vždy čile účastnil spolkového života především jako oblíbený řečník při národních a církevních slavnostech. Za zásluhy na poli kněžském i literárním byl biskupem vyznamenán čestným titulem konzistorní rada, v roce 1894 byl jmenován děkanem znojemským, ale funkci záhy pro postupující nemoc složil. Celý život bojoval s existenčními starostmi a především dlouhodobá léčení v závěru života jej finančně velmi vyčerpávala. Kosmák se stal na Moravě nejoblíbenějším povídkářem. Jeho

¹⁷ Vychodil, P. J.: c. d., s. 313 – 314.

¹⁸ Viz PNP, korespondence. Kosmáka Fr. Bílému, 8 dopisů 1896-7.

¹⁹ Tamtéž.

kukátkové prózy udržovaly a rozšiřovaly čtenářskou obec těch novin a časopisů, do nichž přispíval. Dočkal se literární slávy, ale v devadesátých letech i náznaku jejího odkvětu. Zájem o Kosmákova Kukátka vyšlá ještě za jeho života v pětisvazkovém souboru se totiž pomalu snižoval. Pozdější díly Kukátka již nikdy nedosáhly desetitisícového nákladu prvního a druhého svazku.

III) Inspirační zdroje Kosmákových povídek

Většina Kosmákových povídek je inspirována prostředím moravské vesnice či maloměsta konce 19. století, které autor důvěrně znal.

V biografických prózách (viz Vzpomínky bývalého studenta, Vzpomínky na mou zemřelou matku, ...) se objevují, byť někdy pod změněnými jmény, rodný Martínkov, blízké Moravské Budějovice a Jihlava doby studií. V dalších povídkách rozpoznáváme místa a krajiny Kosmákových kněžských působišť či z Brna a okolí. Brno navštěvoval Kosmák často, představovalo pro něj kontakt se soudobým literárním životem, v redakci Hlasu a v Besedním domě se setkával s přáteli publicisty a literáty. Ojediněle jsou v povídkách zobrazeny Vídeň (Pan Vajsnyt) a Praha (Chrt).

Jiným inspiračním zdrojem byly Kosmákovy cesty uskutečňované v rámci monarchie. Navštěvoval většinou místa v Čechách a na Moravě, často se podnětem k cestě stala nějaká náboženská či společenská událost (např. pouť na Velehradě 1888). Po kněžském vysvěcení roku 1866 se vydal na již zmíněný výlet do rakouských Alp (Starý ministrant), o prázdninách 1890 podnikl s přáteli²⁰ svou nejdelší cestu do bavorského Oberammergau na pašijové hry (viz Kus světa). Prahu navštívil několikrát (1875 cestoval přes Moravské Budějovice, kde navštívil bratra, 1891 pobyl na národopisné výstavě), zůstal v ní ale do značné míry cizincem. Z cesty roku 1875 vznikla cestopisná črta Výlet do Prahy. Kosmákovy léčebné pobyty dokumentují Listy z Luhačovic, Karlových Varů a Gmundenu. K mnohé povídce se nechal inspirovat vyprávěním osoby, kterou na svých cestách potkal „...*toto mi vyprávěl nadlesní z Luhačovic*“ (Mlsná huba).

Po celý život byly Kosmákovi silným zdrojem inspirace především vzpomínky na harmonické dětství, láskyplnou atmosféru v rodině a na vztah s matkou. Mateřská láska je motivem, který se u Kosmáka pravidelně vrací: „...*láska mateřská v hrobě neumírá a dítko všude obletuje* ...“,²¹ jinde: „... *v srdci a v hlase mateřském dřímá více lahod než ve zpěvu slavičím* ...“²² Už jeho vstup do literatury lyrickou prózou - Upomínkami na mou zemřelou matku - je toho důkazem.

V neposlední řadě bylo Kosmákovi inspiračním zdrojem jeho kněžské povolání. Kněz jako zpovědník a důvěrník celé farnosti je ve stálém kontaktu s lidmi a nejednou se dostane k zajímavé fabuli.

Nevyčerpatelnou zásobárnou inspirace byla Kosmákovi příroda - rozkvetlá louka, zrající lán obilí a především les: „*Já jsem vždy litoval lid, bydlící*

²⁰ Prof. Dr. R. Neuschlem a ochozským farářem B. Pátkem, viz. Vychodil, P. J., c. d., s.312.

²¹ Kosmák, V.: Mateřídouška, s. 423, Kukátko 5.

²² Kosmák, V.: Pro kus chleba, in: Sebrané spisy, sv. 1, 1899, s. 24 číslováno jednotlivě.

v krajině nelesnaté. Ti neznají největších krás přírody.²³ Líčení proměn přírody v ročních obdobích dotváří atmosféru mnoha povídek: „*Tam bylo stínno, chladivo a ticho. Chodil sem tam pod vysokými sosnami po křupatém jehličí. Sosny stály jako štíhlé sloupoví velechrámu, tmavým chvojím vršků probleskovalo slunko jako krajovým závojem a sem tam tekly paprsky jeho po hladkém lupení jako zlatá vláha.*“²⁴ Inspiroval se i četbou a lidovou slovesností. Do svých prací zařazoval útvary nepůvodní (lidová pohádka, pověst, anekdota...) i adaptace vlastní četby (především Andersena). Když v rozsáhlejší povídce Macocha uvedl lidovou pověst o pojmenování propasti v Moravském krasu, vzpomněl na své dětství, kdy jeho otec na přástkách komentoval vyprávění slovy: „*Toto byla pěkná věc, to by stálo za to, aby to někdo napsal a dal do tisku.*“ Nenadál se tehdy, že ten košiláček, který sedí v koutě na slamníku po letech to vypravování staré kovárky skutečně napíše.²⁵

²³ Kosmák, V.: *Obrázky z kuk.*, 1983, Bláznivý Jakub, s. 72.

²⁴ Kosmák, V.: *Spálený habr*, in: *Sebrané spisy*, sv. 1, 1899, s. 18–19, číslováno jednotlivě.

²⁵ Kosmák, V.: *Sebrané spisy*, díl X, Brno 1922, s. 305.

IV) Vstup do literatury – Upomínky na mou zemřelou matku

Prvním počinem, kterým na sebe Kosmák v Hlasu upozornil, byly Upomínky na mou zemřelou matku²⁶, uveřejněné v 10. čísle roku 1871 v rubrice Besídka.²⁷ Začínají programovými slovy: „*Posud jsem nedal do tisku ani slova prózy. Hříchem jest hřivnu od Boha svěřenou, ať jest sebemenší, zakopati. Jest mnoho pisálků, kteří hnusnými spisy kazí náš dobrý lid. Mnohý z nich nemá většího nadání než já, ale přemnohý horší úmysl, a želbohu, více horlivosti. Protož: „Na boj, junoska!“* A vyznáním matce: „*Začátek činím vzpomínkou na Tebe, má v Bohu zesnulá matko, Ty hvězdo mého života! Z nebe svého hled' na mne dolů, žehnej pracím mým, bych byl tvým dítětem nejen dle těla, ale i srdce a ducha. Jsem na Tebe hrd! Jsem synem královny!*“²⁸

Próza nevelkého rozsahu nemá jednotící dějovou linii. Jde o řadu křehkých vzpomínek z dětství, které spojuje postava Kosmákovy matky, prosté a hluboce zbožné ženy se širokým srdcem. V krátkých příbězích Kosmák líčí příklady její dobročinnosti: cizince zbloudilého na Štědrý den v lese pozve ke stolu a pohostí, neznámému pohřbívanému žebrákovi daruje do rakve čistou košili, ač jich sama nemá pro rodinu nazbyt, ujme se bázlivého židovského chlapce proti posměškům a útokům dětí.

Kosmák vkládá do vzpomínek své nejniternější zážitky. Vypjaté scény jsou někdy až trochu sentimentální, např. oslava jmenin nejmladšího sourozence: [matka:] „*Děti, zítra bude sv. Františka Paulánského. Náš Frantík bude mít svátek. Nemůže se chudinka ještě sám ke svému svatému patronu pomodlit: pojd'te, pomodlíme se za něho. Modlili jsme se. Matka plakala. U boháčů hývá v takové dny hostina a šampaňské teče. Mé matce tekly slzy – šampaňské to andělů.*“²⁹

Prologem povídky je autorské vyprávění, v tomto případě přímo programové prohlášení, ve kterém autor čtenářům oznamuje, o co mu v literatuře především půjde. Součástí prologu je i dedikace povídky (a přeneseně celé tvorby) matce. Autorská promluva je zařazena ještě jednou – v předsunutém epilogu zařazeném před posledním vzpomínkovým obrazem. Zde dává Kosmák intimnímu vyznání lásky k matce obecnější platnost: „*Těchto několik [vzpomínek] jsem napsal, bych aspoň mlhavě vykreslil obraz své matky a mnohých jiných matek slovanských.*“³⁰ Povídka se

²⁶ Kosmák, V.: Upomínky na mou zemřelou matku, in: Kukátko čili život v obrázcích I, Brno, 1876.

²⁷ Původní název později změnil na „Vzpomínky na mou zemřelou matku“, údajně na naléhání Františka Bartoše, in: Vychodil, P. J.: c. d., s. 80.

²⁸ Kosmák, V.: Upomínky na mou zemřelou matku, s. 9.

²⁹ Tamtéž, s. 10.

³⁰ Tamtéž, s. 18.

stává ódou na mateřskou lásku a lásku k národu. Autor oslovuje čtenáře a vyjadřuje svou subjektivní představu, jak bude povídka na čtenáře působit: „*Jsemť přesvědčen, že nejeden ... našel podobné odkazy v srdci svém.*“³¹ Závěr vyhradil pouze své matce a promlouvá jen k ní: „*Rostlas jak polní květ bez ošetřování a pěstění lidského. Nebe Ti však dalo rosy a slunce tepla, kvetlas v úkrytu, ale červ Tě nerozhlodal a mráz Tě nepopálil. Dobojovalas. Na trnu života Tvého rozkvetly Ti teď růže věčné.*“³²

Vroucností a obřadností v oslovování matky i typickými slovními spojeními Upomínky připomínají tradiční žánr náboženské literatury – modlitbu: „*Matko, oroduj za mne, bys mohla být i Ty hrda na mne ... Věřím, že jest jeden Bůh, věřím, že má matka jest u Něho.*“³³ Kosmák nazývá matku symbolicky královnou a hvězdou, příměry, které má křesťanská symbolika vyhrazeny pro postavu Panny Marie. V daném momentu lze snad uvažovat o jakémisi překrývání obou postav v představě autora.

Tématem povídky je láska a její variace - mateřská láska, láska k Bohu a bližnímu, láska k národu a jazyku. Kosmák vzpomíná, že to byla matka, která mu první vštěpovala národní cítění: „*Já studoval v Jihlavě. Neuměl jsem, přijda tam, skoro slova německy. Moji vzdělaní spolužáci mi říkali ‚böhmischer tralala‘.*“ *Jak jsem byl rád, když jsem dovedl s nimi se domluvit. Přijda na prázdniny, myslil jsem, že to Bůh ví jaký mudrc do Martínkova zavítal. Matku jsem ráno pozdravoval: ‚Guten Morgen, Mutter.‘ Chtěl-li jsem chleba: ‚Brot, Mutter!‘ - a tak pořád. Matka se mi zprvku smála, později však mi rozkázala: ‚Ty, ať na mne více německy nemluvíš! Víš, že tomu nerozumím! Takový kluk, který se stydí za svou řeč - až doroste, stydí se i za své rodiče, za lidi, z nichž pochází. To ti povídám, se mnou mluv, jak já jsem tě naučila! Já přijdu také do nebe se svým moravským Otčenášem! Ty nech si němčinu pro školu, když juž se tam jinak učit nesmíš!‘ Rozhorlená vyšla ven. Já zůstal jak opařený.*“³⁴

V krátkých příbězích Upomínek vystupuje před námi prostředí moravské vesnice poloviny 19. století s typickými obrazy jako jsou všední dny spojené s prací na poli a v hospodářství, svátky zasvěcené tichému rozjímání a odpočinku v rodinném kruhu. Dýchá na nás atmosféra vesnice, která žije ještě tradičním cyklickým časem a ve spojení s přírodou. Zařazení posledního „obrazu“ - retrospektivního vyprávění matky o jejím dětství před rokem 1848 - vnáší do sledu vzpomínek řád a kontinuitu

Autorovy jazykové prostředky jsou velmi pestré, přestože jde o drobný útvar. Užívá různé slohové postupy od publicistického úvodního prohlášení, přes prosté vyprávění s jednoduchým dialogem a barvitě líčení až k reflexivní

³¹ Tamtéž, s. 18.

³² Tamtéž, s. 20 – 21.

³³ Tamtéž, s. 9.

³⁴ Tamtéž, s. 15.

meditaci. Počáteční pasáž věnovaná matce připomíná modlitbu, závěrečné oslavné vyznání matce ódu. Věty a souvětí odpovídají požadavkům zvolených slohových postupů, jazyk je bohatý, košatý a pestrý.

Dominantním jazykovým prostředkem je metafora: „...slzy, šampaňské to andělů“, „pout' světa“ – život,³⁵ především epiteton omans: „... v malovaných snech.“³⁶ „... pohlédla tím mateřským okem“ – zde i synekdocha,³⁷ který bývá doplněn personifikací: „Tmavá noc jest matkou tmavých myšlenek.“³⁸ „Sytá vláha napojila zemi a vše stromoví. Všechno kvítí dýchalo.“, či přirovnáním: „Bouře přeletěla jak rozhněvaný obrovský orel a ze šedých mraků padal teplý déšť.“³⁹ Autor často užívá slov – symbolů, nejčastěji ve smyslu křesťanské symboliky: „na trnu života Tvého“, „věčných pravd“,⁴⁰ „... má matka jest u Něho.“⁴¹ Pokud autor hovoří o smrti (především o smrti matky), mluví v eufemismech: na „posledním lůžku“, „Dobojovalas!“⁴² Stejně často jako metafora, přirovnání a epiteton je v Upomínkách užita enumerace (zde zesílena o polysyndeton): „...zašlehl blesk, zahučel hrom, rozsoptil se vítr, prach se valil v kotoučích, stromoví se třásl a vrávoralo, pták i skot i člověk pospíchali pod střechu.“⁴³ Působivost básnických obrazů umocňuje libozvučnost jazyka (paronomázie): „...putujeme ještě potnou pout' světa – ach, a přecho.“⁴⁴

Atmosféra letního dne je vykreslena jazykem bohatým a obrazným, naopak nekoplikovaně promlouvá matka k dítěti. Krátké věty urychlují průběh děje – nástup bouře: „Tma. Blesk na blesk, ráz na ráz!“, či ukazují na citové pohnutí mluvčího: [matka:] „Duha boží! ... Již ji neuvidím!“ V úvahových pasážích jsou použita delší souvětí, pomlčka označuje citové pohnutí mluvčího: „– ach, a přecho“, nebo důraz v grafickém členění věty: „Kýž by každý tak smýšlel – nestávalo by otázky sociální – chudinské.“⁴⁵

Díky bohatství pestrosti jazykových prostředků a slohových postupů i subjektivnímu prožitku vyniká lyrická atmosféra Upomínek. Jejich intimní ladění a jazyk plný básnických obrazů připomínají báseň v próze.

³⁵ Tamtéž, s. 20.

³⁶ Tamtéž, s. 18.

³⁷ Tamtéž, s. 11.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Tamtéž, s. 17.

⁴⁰ Tamtéž, s. 21.

⁴¹ Tamtéž, s. 9.

⁴² Tamtéž, s. 20 – 21.

⁴³ Tamtéž, s. 17.

⁴⁴ Tamtéž, s. 20.

⁴⁵ Tamtéž, s. 17.

Zde je na místě poukázat na tematicky podobnou vzpomínkovou prózu Náš stůl z literárního odkazu Františka Pravdy.⁴⁶ Pravda začíná popis rodného domu od světnice, jejíž dominantou byl rodinný stůl, popisuje, jak vypadal (dvě zásuvky, přední na chleba a zadní „svaté“ otcovo na knihy a brýle), a přechází k tomu, co se u něj odehrávalo: byl na něm zařezán loket, který sloužil domácí potřebě, měřilo se na něm, zda kupec naučtoval správnou míru, z přední zásuvky matka vyndávala bochník chleba a krájela žebrákům. Dále popisuje desku stolu a trnož pod ní, na kterou jako malý nedosáhl nohama. Vybavuje se mu vzpomínka, jak v dětství musel při jídle klečct, aby dosáhl na stůl. Jednou si dokonce na stůl sedl, ale matka ho zahнала se slovy, že na stole už byl Pán Bůh a nesluší se, aby na něm člověk seděl. Chlapec dlouho nechápal, co matka měla na mysli - že totiž stůl sloužil při svatém přijímání, když umíral dědeček.

Pravdova povídka je, stejně jako Kosmáková, velmi intimní. Na základě ústřední věci v domě mistrně popisuje život celé rodiny. Začíná: „*Vidím v duchu dům ...vidím světnici ... vidím stůl, na němž jsme jídávali...*“⁴⁷ Tam, kde se u Pravdy rozvíjí poklidné vyprávění, Kosmák vášnivě hřímá: „*Na boj, junoška!*“ a vyznává se z citů matce: „*Ty hvězdo mého života!...Jsem na Tebe hrd!*“ Ústřední postavou Kosmákových Upomínek je člověk - jeho matka. Pravda staví do středu zájmu dominantní předmět rodinného života – stůl, symbol domova. Pravdův vyprávěcí postup je popisný. Kosmák události líčí tak, jako by je znovu prožíval: „*U boháčů bývá v takové dny hostina a šampaňské teče. Mé matce tekly slzy – šampaňské to andělů.*“ Pravda sleduje přípravy na svaté přijímání, když na stůl „*má přijít Pán Bůh*“, a konstatuje: „*Velmi mne to pohnulo!*“⁴⁸ Kosmák se vyjadřuje expresivně: „*Já zůstal jak opařený.*“

Těchto několik postřehů zhruba postihuje hlavní rozdíl mezi oběma autory a jejich vzpomínkovými prózami. Pravda je nezaujatý pozorovatel, Kosmák je v tomto jeho antipod.

⁴⁶ Pravda, F.: Náš stůl, SURSUM, Tišnov 2001.

⁴⁷ Pravda, F.: c. d., s. 5.

⁴⁸ Tamtéž, s. 9.

Literární kritika o Kosmákových Upomínkách

Upomínky na mou zemřelou matku byly hodnoceny v souvislosti s jejich zařazením do četných pozdějších výborů z Kukátek nejprve na Moravě, později v Čechách.

Jak již bylo řečeno, vzbudila Kosmáкова prozaická prvotina velký ohlas u čtenářů Hlasu. Kosmákův přítel Vladimír Šťastný považoval Upomínky za „rozkošné a předojemné“ a sám Kosmák je řadil „mezi nejlepší své práce.“⁴⁹ V Literárních listech je ocenil Hynek Pittauer jako práci „ceny čistě básnické“, kde „tklivým světlem čisté lidskosti září ... povaha ženy slovanské“ a přirovnal ji k Básním v próze Ivana Sergejeviče Turgeněva.⁵⁰ Jan Neruda v portrétech Humoristických listů srovnává Kosmáka s Pravdou: v každé knihovně „.. by měli ... stát vedle sebe“ a připomíná především „překrásné jeho Vzpomínky na mou matku.“⁵¹

Arne Novák, který hodnotil Kosmákovy práce vždy kriticky, se vyjadřuje o Upomínkách „téměř“ neutrálně: „Kosmák vyličil zbožné a prosté ovzduší svého domova“, kde chudá, ale spokojená rodina domkáře a kostelníka je „s prostoduchou vroucností vyličena v širokém rámci denní klopotné práce a obestřena sladkou nábožností dětských let křesťanství“. V práci Kosmák vyjádřil „trojí poznání, jednoduchého života venkovských rolníků, volné, klidné přírody a Boha na zemi i v srdcích“, jenž si odnesl z mládí: „Nad činnou láskou k bližnímu ... zní idylický hlas zvonku rozhoupávaného otcem kostelníkem, mezi stády ve volné přírodě tráví mládí hoši pastevcí, znepokojování jen nejistotou, bydlí-li Bůh skutečně hned tam, kde za Jakubovem ... kloní se obloha k zemi.“⁵²

Hodnocení Upomínek bych ráda zakončila pohledem Martina C. Putny, který vyzdvihuje práce „vášnivého“ Kosmáka oproti „chladnému a nezaujatému“ Pravdovi. Putna si v České katolické literatuře 1848 - 1918 všímá mimo jiné i Upomínek na mou zemřelou matku. Cituje z nich již uvedenou pasáž, kdy rodina slaví svátek nejmladšího chlapce společnou modlitbou, a srovnává Kosmáka se zahraničními klasiky katolické literatury: „Spojí-li se pak ‚objektivní‘ sociální zaujetí s osobní vzpomínkou, dokáže napsat ... pasáže tak vypjaté (a ovšem tak balancující na hranici sentimentu a kýče!), jakých byli schopni snad jen Jehan Rictus či León Bloy.“⁵³

⁴⁹ Šťastný, V.: c. d., s. 267.

⁵⁰ Pittauer, P. I.: Několik obrázků z Kukátka, Literární listy, 1883, s.50.

⁵¹ Neruda, J.: Podobizny 3, 1954, s.74.

⁵² Novák, A.: LF 1904, s. 233.

⁵³ Putna, M. C.: c. d., s. 233.

V) Kukátko čili život v obrázcích I.

Kniha je výborem z Kosmákových próz. Obsahuje jednašedesát fejetonů uveřejněných v Hlasu do roku 1875 (od roku 1873 v rubrice Kukátko)⁵⁴. Drobné povídky, náladové črty a fejetonistické útvary jsou uspořádány nahodile, ač by se jako klíč k řazení nabízelo kritérium chronologické (je naznačeno, ale není dodržováno důsledně). Žánrové řazení (povídka, fejeton, pohádka, náladová črta ...) se nenabízí, protože všechny práce patří z pohledu 19. století k žánru fejetonu. Ten oproti dnešnímu vymezení zahrnoval různé druhy uměleckých recenzí, pohledy na soudobou vědu, či jakýkoli kratší literární, většinou povídkový útvar nebo cestopisnou črtu.

Abych se mohla věnovat rozboru próz, musím nejprve přiblížit termíny „kukátko“ a „kukátkář“. V povídkách - fejetonech se autor stylizuje do role kukátkáře, který putuje po venkově a předvádí na trzích „obrázky v kouzelné almárce“ (speciální prohlížeckí skříňové zařízení). Takovou postavu mohli ještě Kosmákovi současníci potkat, a tak si prostí čtenáři dlouho mysleli, že autorem je skutečný kukátkář. Narativní masku Kosmák sňal právě v předmluvě k prvnímu knižnímu výboru Kukátek roku 1876: „*Mám však dvě kukadla ... a s těma rád chodívám světem, rád pozoruji lidi, a co jsem uviděl, to jsem zde popsal.*“⁵⁵

Kosmák jako kukátkář chce nejen obrázek ukázat čtenářům sám, ale také nějaký nový vidět a nakreslit, chce nejen předvést něco hotového a převzatého, ale také něco nového vytvořit, literárně zpracovat. Kosmákova autostylizace, která není v literatuře zcela nová (před Kosmákem se z moravských spisovatelů František Dědek stylizoval do strýčka Pravdomila a Leopold Hansmann do hanáckého písmáka a radního Antoše Dohnala), dodává prózám punc věrohodnosti až dokumentárnosti. Nové není ani označení fejetonu - povídky názvem kukátko (použil ho již Josef Těšík publikující na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století v Moravské orlici a Našinci). Ale obecná popularita, jaké Kosmák svým kukátkem dosáhl, způsobila, že termíny kukátko a kukátkář začaly být spojovány s Kosmákovým jménem.

Krátké „kukátkové“ prózy jsou ozvláštněné specifickými rysy Kosmákovy tvůrčí metody, hlavně uměním mistrné drobnokresby venkovských lidí a schopností na detailu vystavět povídku (Správa bránky u obecní pastoušky v početné obci Křoupalově). Charakteristická je pro Kosmákovu tvorbu především jednoduchost příběhu dobře odpozorovaného ze života a nekomplikovanost postav mravně zcela kladných, nebo záporných.

⁵⁴ Kosmák, V.: Kukátko čili život v obrázcích I., Brno 1876.

⁵⁵ Kosmák, V.: Kukátko I, s. 5.

Kosmák se nezdržuje složitou psychologizací, postavy nechává především mluvit a jednat. V Kukátkách dožívají knížky lidového čtení se svým charakterovým schematismem a exempla z kazatelských promluv (např. součástí povídky Růženka je kázání pronesené knězem - vypravěčem na Růženčině pohřbu).

Nyní se budeme zabývat rozbořem „kukátkových“ próz. Nebudeme pracovat se všemi povídkami, je jich šedesát jedna, zaměříme se na to, co se jeví jako reprezentativní, nebo podstatné a typické. Součástí výboru jsou i již uvedené Upomínky na mou zemřelou matku.

Tematické rozpětí „kukátek“ je široké, nalezneme v nich všechny už zmíněné inspirační zdroje, včetně zpracování původních útvarů lidové slovesnosti – anekdoty (Pan Vajsnyt), lidových pověstí (Kdo naučil ptáky zpívat) a staršího žertu (Dobrá pomoc). Důraz autor klade na tematiku sociální, náboženskou a národní. Povídky vycházejí většinou z domácího prostředí. Zajímavý se jeví motiv snu - vidění. Sen je uznávaným prostředníkem mezi dvěma světy - v lidovém vyprávění (Byl to sen?), které námětově připomíná kramářskou píseň, i v expresivně laděném příběhu o učiteli hudby (O dušičkách). V povídce se spiritistickým námětem Byl to sen? dokumentuje motiv snu živou lidovou vírou v nadpřirozené úkazy a v moc nebožtíků (služebné se zjeví vinice dávné krádeže v hodině své smrti).

V próze O dušičkách zjevuje sen hudebníkovi tajemství „*nebeské hudby*“. Motiv snu - vidění z první povídky získává ve druhé duchovní hloubku - je božským osvícením. Skrytým tématem obou povídek je tajemství Boží existence. Za povšimnutí stojí ještě motiv písně Za noci chodí bol. Na popěvku: „*Za noci z tichounka chodí bol kolem kol jak hodonka*“⁵⁶, který se jako refrén stále vrací (vypravěči zní v uších), je vystavěna celá povídka.

Kosmák se vždy snažil, aby jeho povídky realisticky věrně zobrazovaly to, co viděl a zažil. Většinou je označoval tradičně jako „obrazy ze života“, někdy jako „fotografie“ portrétovaných postav. Povídky akcentují buď děj (Dobrá pomoc, Pytlák), nebo lyrickou složku (podobenství Kříž a jabloň, Listí padá), jiné se zaměřují na „portrét“ postavy (Chudobinka, Růženka). Podle tématu a pojetí je můžeme rozdělit na povídky autobiografické, povahopisné, humoristické, lyrické, dále na adaptace prací jiných autorů, či útvarů lidové slovesnosti.⁵⁷ Z dnešního pohledu lze některé z kukátkových próz vymezit žánrově jako povídku (Pytlák, Dobrá pomoc), humoresku (Správa bránky u obecní pastoušky v počestné obci Křoupalově), pohádku (Pohanka), náládovou črtu (Listí padá), fejeton (Zle je, U fotografa), báseň v próze (Kříž a jabloň, Jarní duma na hřbitově, O dušičkách).

⁵⁶ Kosmák, V.: Kukátko I., s. 207. Zimnice pocházející z vypuštěných rybníků u Hodonína.

⁵⁷ V povídce Pohanka, o pohance pro pýchu sežehnuté bleskem, pravděpodobně jde o migrující báchorkový motiv, kterého využil i Hans Christian Andersen ve stejnojmenné pohádce, srov.: Andersen, H.Ch.: Pohanka, in: Nejlepší pohádky a povídky, Praha 1930, s. 24, srov. K. Juda.: Václav Kosmák, Nové Město na Moravě 1901, s.10.

Povídky začínají přímo akcí: „– *Pro Boha tě prosím, kam už zase chceš jít?*“,⁵⁸ častěji ale stylizovaným autorským vyprávěním a oslovením čtenářů: „... vzal jsem *„kukátko“* na záda a dal se na vandr, abych pro Tebe, moje drahé publikum, něco nového nashíral.“⁵⁹ Někdy vypravěč adresuje povídku nejvěrnější části svého publika „*krásným čtenářkám*“, či „*krásné pleti*“,⁶⁰ nebo úvodní promluvou odkazuje na předcházející povídku rubriky: „*Jak jsem předešle slíbil...*“⁶¹

Kompozice povídek se většinou skládá z autorské předmluvy, po níž následuje velmi prostý syžet. Nevelká plocha novinového podčárníku by ztěžila unesla příběh složitý. Dva syžety v kontrastu, dva způsoby trávení večera, stojí proti sobě v próze Silvestrovský večer. Zatímco Švanda hýří s kamarády v hospodě, Knotek jde rovnou z práce domů a věnuje se rodině. Autorské vyprávění o zbloudění ve známé krajině (V klamném světle) je paralelou k příběhu dívky, která kvůli nešťastné lásce zabloudila v životě, a zároveň metaforou k dívčinu osudu (ukončila život sebevraždou). Podobně je tomu v povídce Osamělý kvítek, kde za pomoci rostlinné metafory (kvítek – chlapec) autor vzpomíná na své prázdninové přátelství s chudým, nadaným pasáčkem v Martínkově. Lidová symbolika srovnává panenskou dívku či chlapce s živými květy, které jsou atributy jejich fyzické nedotčenosti. Symbol dívka - květ je použit v portrétu chudé a slepé dívky Františky v Chudobince (jméno Františka mohlo být zvoleno záměrně a poukazovat na „programovou“ chudobu dívky, která dala přednost zbožnosti a drobné domácí práci před ponižujícím hraním na harfu v hospodě a žebráním) a v povídce o mladé umírající dívce Růženka. V Růžence autor staví vedle sebe životní osudy dvou žen. Nedotčeného děvčete Růženky, jež odchází v „*květu života*“ z tohoto světa, a staré ženy, jež celý život věnovala rodině a umírá smířena s bohem. Obě zpodobňuje jako „*nevěsty Kristovy*“, jednu v bílých svátečních šatech, druhou ve starých svatebních. Rozdílný věk obou žen způsobuje zároveň kontrast postav.

Po vlastním syžetu následuje naučení, explicitní autorská promluva, v níž autor vysvětluje čtenáři, oč mu v povídce především šlo: „*A proč jsem ti to vypravoval, slavné publikum? Abys nemělo každého, kdo v ošumělém obleku po silnici kráčí ... za lumpa.*“⁶² Součástí explicitu Růženky je tendenční výpad proti názorovému odpůrci Alfonsu Šťastnému,⁶³ jehož postavu

⁵⁸ Kosmák, V.: Pytlák, in: *Kukátko I.*, s. 184.

⁵⁹ Kosmák, V.: Na noclehu, in: *Kukátko I.*, s. 77.

⁶⁰ Kosmák, V.: Pan Vajsnyt, in: *Kukátko I.*, s. 277.

⁶¹ Kosmák, V.: Na noclehu, s. 77.

⁶² Kosmák, V.: Ruka ruku myje, in: *Kukátko I.*, s. 170.

⁶³ Žil v letech 1831-1913, rolník z Padařova, zakládající člen a poslanec strany agrární, zakladatel Selských novin, autor sedmi brožur proti katolické církvi, který vystoupil v sedmdesátých letech z církve a stál proti oficiálnímu církevnímu stanovisku o papežské neomylnosti.

Kosmák staví do kontrastu ke zbožným ženám. Takový závěr působí rušivě, je nedostatečně dějově motivovaný a samoučelný. Moralistní závěr, v němž autor chce ze svého mravního stanoviska odsoudit, či přímo vymýtit nějaký jev, může být jak poměrně rozsáhlý, tak stručný: „*Varujte se pušky*“,⁶⁴ nebo je zcela vynechán. Už první výbor Kukátek krátil rozsáhlejší autorova moralizování z časopiseckých verzí. Pozdější vydavatelé v tomto trendu pokračovali, a zvyšovali tak čtivost a literární hodnotu povídek. Součástí závěru někdy také bývalo upomenutí čtenářů, aby nezapomínali platit předplatné (Růženka).

Autor vystupuje nejčastěji v ich - formě jako vypravěč personální s narativní maskou kukátkáře, může být ale naopak i nadosobní a vševědoucí (Masopust ve vsi). Jindy se prezentuje jako vypravěč autorský, netělesný, který ale zaujímá k příběhu angažovaný postoj (Dobrá pomoc). Vypravěč - kukátkář vkládá do příběhu vždy svůj subjektivní prožitek. Postoj vypravěče může být i plný protikladů: „*Nebohý národe kočující! Kdy se tě konečně někdo ujme, aby tě naučil práci a pořádku?*“,⁶⁵ zároveň se přiznává k pocitům lítosti za mizejícím světem 19. století: „*...takovým lidem, jako jsem já, bude jich líto, až zaniknou. Pak přestane všechna romantika a bude vládnouti rozmysl studený. Kdo neví, jak rozechvěje srdce dětinné, když přijdou do vsi cikáni nebo komedianti nebo drátař nebo kolomazník nebo kukátkář nebo hadrník a zapíská na pišťalu neznámý cizí nápev, kdo nepoznal toho kouzla, ten mým slovům neporozumí a vysměje se mi.*“⁶⁶ Většina prací nese znak autobiografičnosti. Buď je vypravěč totožný s hrdinou hlavním (Ruka ruku myje, Jak člověk může zmrznouti), nebo s vedlejším (Žebrácký pytel).

V Žebrácích vystupuje vypravěč nejdřív jako kukátkář, následně jako vedlejší postava. „Kukátkem“ pozoruje falešné žebráky, pak vzpomíná, jak nesl v dětství na matčino přání potajmu oblíbenou kávu chudé dceři po učiteli Terynce. Proti vulgaritě nepravých žebráků hlasitě se dožadujících almužny vyzdvihuje tichou pokoru Terynčinu, která raději žije o chlebu a bramborách, nežli by šla žebrat. S Terynkou soucítí, žebráky odsuzuje. Kosmák je autor lyrického typu, promlouvá sám za sebe a svět interpretuje tak, jak jej prožívá.

Povídky se odehrávají na moravské vesnici či maloměstě, v prostředí dělnických kolonií na městské periferii (Žebrácký pytel), výjimečně mimo české země (Starý ministrant). Do Francie je situován děj povídky Věrný pastýř, ačkoli prostředí opět připomíná moravskou vesnici. Prostor odpovídá prostředí. Na venkově jsou to selská jizba, louka, pole, les, případně obecní hostinec. Romantický prostor představují zřícenina hradu v lese (Bláznivý Jakub), cikánský tábor a hřbitov. Les a hřbitov v sobě navíc nesou rozměr sakrální. Hřbitov je tajemné místo, které nás pojí s mrtvými předky (Jarní

⁶⁴ Kosmák, V.: Pytlák, s. 188.

⁶⁵ Kosmák, V.: V cikánském táboře, in: Kukátko I., s. 95.

⁶⁶ Tamtéž, s. 97.

duma na hřbitově, O dušičkách). Les připomíná prostor chrámu: „*Les a srdce člověka jsou plny krásy. V plesu i v žalu, v bouři i v klidu, v mládí i stáří, v rozkvétání i umírání – vždy jsou plny veleby, vždy v nich vana dech nebe.*“⁶⁷ Město je zastoupeno typickými kulisami – továrnou, kavárnou, hostincem s plesovým sálem. Prostředí města v sobě neskrývá romantické prostory, ale naopak až naturalistickou bídu dělnických kolonií.

Autor často odkazuje na místo, kde se příběh odehrál, a povídka nabývá na autentičnosti (Želetava v Listí padá, Rančířov v Ruka ruku myje). Někde uvede pouze počáteční písmeno města: „*Když jsem došel do města J...*“⁶⁸ jinde vymezí širší lokalitu: „*Mezi B...nem a Z...emi táhne se dlouhý kopec,*“⁶⁹ nebo hovoří o blíže neurčeném městě „*...Y.*“⁷⁰ Humoristické povídky se odehrávají v příznakově pojmenovaných obcích – Správa bránky u obecní pastoušky v počestné obci Křoupalově.

Stejnou jazykovou komiku Kosmák uplatňuje i v osobních jménech, která vyjadřují charakteristickou vlastnost svého nositele - pytlák Spurný, nezodpovědný dělník Švanda, nebo mají nějaký vztah k činnosti, kterou postava provozuje - stařeček Brázda (Pohanka), či postavu obecně blíže určují - Chudáčeků Tomáš (Pan Vajsnyt). Možná je i významová konotace jména Tomáš – lidový frazém „nevěřící Tomáš“, Tomáše Chudáčka údivem přechází zrak z bohatství Vídně a nemůže uvěřit, že by vše patřilo jedinému muži - domnělému panu Vajsnytovi. „Mluvicí jména“ jsou vytvářena s ohledem na prostého čtenáře, aby snáze pochopil příběh. Jejich užívání patří mezi znaky lidového povídkářství. Příznakově pojmenovávali postavy i starší autoři v obrozenecké literatuře. Josef Kajetán Tyl měl dudáka Švandu a muzikanta Kalafunu, Václav Kliment Klicpera myslivce Kunu, či mlynářku Votrubovou. Kosmák se tak zařazuje do stejného literárního proudu.

Řada postav má své reálné vzory v Kosmákově okolí, či v Martínkově a Jihlavě jeho mládí. Reálnou postavou sušilovské Moravy byl např. Kosmákem zvěčnělý Kubínek.⁷¹ O reálných předlohách svědčí

⁶⁷ Kosmák, V.: Listí padá, in: Kukátko I., s. 208.

⁶⁸ Kosmák, V.: V nemocnici, in: Kukátko I., s. 82.

⁶⁹ Kosmák, V.: Bláznivý Jakub, in: Kukátko I., s. 53.

⁷⁰ Kosmák, V.: O dušičkách, in: Kukátko I., s. 64.

⁷¹ Kosmák, V.: Kubínek, in: Kukátko I. Šebestián Kubínek (1799 - 1882) byl prostý sedlák z Blažejovic, který zažil ve zralém věku náboženský obrat. Ve svatém poblouznění nechával dobytek v postni dny jen o vodě až do večera, pak prodal svůj statek a zasvětil život distribuci a propagaci knih z cyrilometodějského a svatováclavského Dědictví. Chodíval po moravských vsích, často bos, na zádech bedničku se zbožnými knihami, přijímal k jídlu jen chléb a k pití jen vodu, odmítal mluvit o čemkoliv jiném než o hříchu a věčnosti a nejvýše ještě o knihách z Dědictví. Do noci se v extázi po svém způsobu dlouho modlil tím, že hrál vlastní improvizované melodie na tahací harmoniku a doprovázel se zpěvem vlastních písní v nesrozumitelných jazycích. Kromě svého „svatého poslání“ stíhal i soustavnou literární práci. V Hlasu tiskl na pokračování Deník Kubínkův a Děje Kubínka, převážně úvahy nad knihami Dědictví. Kosmák se s Kubínkem setkal několikrát, poprvé už za dětských let.

i charakteristické řečové zvláštnosti postav - bláznivý Jakub se s příchozími loučí zvolací větou „*A jestli ji [matku] potkáš, nepozdrav ji ani!*“⁷² – postavy mluví svým nářečím (Malý Slováček, Starý drátař) a autenticky působí i neuhlazenost jejich jazykového projevu: „*Ty potvoro pastuší, ty bestijo, ty kanálio všivá, daremná, neplechá, necudná!*“⁷³

Postavy typově romantické (Cikáni, drátaři, nejrůznější vandrovníci, ztroskotanci a blázni) jsou zobrazeny realisticky. Bláznivý Jakub je sice typem romantického ztroskotance, autor ale nenechává čtenáře dlouho na pochybách a objasní tajemnou příčinu Jakubova vyčlenění ze společnosti (dítě vyděděné a odstrčené matkou). O Jakubově vnitřním životě se nedozvídáme nic, je charakterizován jen vnějškově – vzhledem a mluvou. Romantickou kulisu představuje v povídce především příroda souznící s duševním rozpoložením člověka. Příchod podzimu paralelně naznačuje Jakubovu blížící se smrt.

Autor klade důraz na sociální aspekt postav. Ještě hůře než bída na venkově působí bída městská, podaná až s naturalistickou popisností. Tovární dělník Truda (Žebrácký pytel) líčí svůj osud příteli - vypravěči: „*Ani nemluv, továrna mne připravila o zdraví, půl roku jsem ležel. Pak nám stonaly a umřely dvě děti -- dobře jim! Nemají hladu. K novému roku jsme dali poslední takořka peníze na byt, aby nás nevyhodili jako psy. Ted' jsme takhle holi,' zajíkl se můj přítel a ukázal dlaň. Žena vstala z postele a položila na stůl žebrácký pytel: „Josefe, tu máš, již je hotov.“*“⁷⁴ Zatímco vypravěč projevuje soucit s nezaměstnanými dělníky, zesměšňuje šosáctví maloměsta, které se tváří jako vzdělané, ač ve skutečnosti za vzdělanost pokládá jen znalost německého jazyka. Starosta Křoupalova, aby zdůraznil své postavení, na klepání obecního slouhy odpovídá blahosklonným „*Herein*“ – tj. „vstupte“.⁷⁵ „Po německu“ se mluví i v jednom ze čtyř portrétů Babiček: „*No, Aurelinka, udělala pěkně „pukrle’a řekla „kyss ty hand’, aby ji grossmamá poznala.*““⁷⁶

Čas je zachycen chronologicky, výjimečně s retrospektivami (O dušičkách, Bláznivý Jakub). Děj se odehrává v současnosti, pokud nejde

V Tvarožné se stal Kubínek Kosmákovým farníkem (k fáře v Tvarožné byly totiž přičleněny i blízké Blažejovice) a po jeho smrti se Kosmák zasloužil o zřízení pamětní desky na Kubínkově rodném domě. Srov.: Vychodil, P. J.: Václav Kosmák, Brno, 1916, s.284, s.315-316, srov. PNP, Kunštát na Moravě, fond Vladimíra Šťastného, karton G 69 – nezpracován, deník II, zápisky o Kubínkovi k roku 1876

⁷² Kosmák, V.: Bláznivý Jakub, s. 54.

⁷³ Kosmák, V.: Vzorný otec, in: Kukátko I., s. 350.

⁷⁴ Kosmák, V.: Kukátko I, s. 100.

⁷⁵ Kosmák, V.: Správa bránky u obecní pastoušky v počestné obci Křoupalově, in: Kukátko I., s. 265. Srov.: Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil, Sláva a úpadek pana Jana Kroutila, pololánika z Drnkálova atd.

⁷⁶ Kosmák, V.: Babičky, in: Kukátko I., s. 325, „grossmamá“ je samozřejmě Češka.

o vzpomínku a nadčasovou pohádku. Může být blíže určen dnem civilního roku (Silvestrovský večer), či obdobím vázaným na cyklický čas roku zvykoslovného (Masopust ve vsi, Masopust v městě, Smutná slavnost Božího těla, Vzkříšení). Povídka většinou zaznamenává krátký časový úsek (Silvestrovský večer, Na plese), výjimečně úsek delší (Byl to sen, Bláznivý Jakub). Například děj povídky Bláznivý Jakub je vymezen obdobím od jara do podzimu a zahrnuje retrospektivní odbočku (vylíčení životního osudu Jakuba) s časovou zkratkou „*uplynula dvě léta*.“⁷⁷

Základní jazykové prostředky se neliší od prostředků reprezentativní prózy výboru Upomínky na mou zemřelou matku. V povídkách akcentujících lyrickou složku dominují obrazné konstrukce - přirovnání, rozvitá metafora, personifikace, křesťanská symbolika a podobenství, jimiž mohou být i názvy povídek (Osamělý kvítek, Listí padá). Lyričnosti odpovídají zvolené stylistické postupy - líčení (především přírody), reflexivní a meditativní úvahové pasáže (o lidském údělu a Bohu) podané formou dialogu (Listí padá) a vnitřního monologu (Jarní дума na hřbitově). Povídky akcentující dějovou složku se odvíjejí na základě prostého vyprávění nebo dialogu, jenž posouvá děj. Pomlčka v kontextu znamená buď pokles hlasu, či naopak důraz, apoziopeze vyjadřuje citové pohnutí postavy: „*Tak tě - - - a přitom vyzdvihl ruku, jako by ho chtěl bít*.“⁷⁸

Pokud se autor nechá unést přírodou, či vzpomínkou na mládí, zaujímá romantický postoj. Mistry pak upadá do sentimentality nad každým kvítkem. Nadužívání zdrobnělin působí příliš „sladce“: „*Mnohá přerозkošná květinka kvete osaměle v klidném háji a po celý její květinový život ji nikdo neuzří než otec její – Bůh ... - a pak ptáčekové zpěvákové, pestří motýlci, bzuchivé včelky a za teplounkých svatojánských nocí zářivé světlušky* ...“⁷⁹ –

Přestože autor používá slov ze všech vrstev slovní zásoby, upřednostňuje živý hovorový jazyk. Hojně využívá expresivních výrazů lidové mluvy – nemá ani „*háku*“, „*naraficím se*“ (vystrojím se), „*osápl se*“ (obořil se), slov s místním významem - poručil si „*šedou*“ (druh kořalky) a dialektismů – „*ušípaný*“ dobytek (prasata), „*je všechno skoro zbor*“ (zbořeníště). Často se opakují ustálená slovní spojení, např. „*krásná plet*“ a výrazy pro autora typické - z obecné češtiny – „*pokazit*“ děvče ve městě, poslat někoho domů „*šupem*“ (s četnickým doprovodem) i z nářečí – být „*teplý*“ (movitý). Germanismy

v textu (převážně z rakouské němčiny) představují dobově mluvený jazyk, a tak věrně přibližují postavy a situace: „*V koutě křičeli: Vyhod' flašky a nefiksluj!*“⁸⁰ Německá slova se vybavují autorovi i v souvislosti se

⁷⁷ Kosmák, V.: Bláznivý Jakub, s. 56.

⁷⁸ Kosmák, V.: Masopust ve vsi, in: Kukátko I., s. 119.

⁷⁹ Kosmák, V.: Osamělý kvítek, in: Kukátko I., s. 223.

⁸⁰ Kosmák, V.: Na noclehu, s. 78.

vzpomínkami na studentská léta v Jihlavě. Latinské výrazy, přeložené v textu, nebo pod čarou, představují okřídlená slova, přísloví a verše modliteb. Velmi frekventovaným výrazovým prostředkem jsou lidová přísloví, která dodávají příběhu či situaci obecnější platnost. Autor je zařadí do kontextu a vyloží, nebo rozvede vlastním způsobem: „*Koně za ovsem běží a osli ho dostávají a štěstí o berlách se vleče a neštěstí lítá na křídlech. Tomáš osířel za jediný rok – neštěstí klusalo k němu rychle, se štěstím to však nešlo tak. Ač si to rozumně dost uvážil a vydal se do světa po práci, aby práci ulovil štěstí: milé štěstí se jeho rozumu jaksi leklo jako kůň strašidla a nechtělo jíti.*“⁸¹

K významným výrazovým prostředkům patří prostředky humoristické. Komično vyplývá už z postavy kukátkáře, který putuje „s almárou“ z místa na místo, baví se s lidmi a oslovuje obecnost ve stylu pouťových kramářů. Radí se tak fakticky do stejné sociální skupiny jako různí kejklíři a vandrovní. V cikánském táboře přisedá „kukátkář“ k ohni Cikána Pavla jako rovný k rovnému a společně s Cikány je i vyhnán a odsouzen představeným obce: „*Co vy tady chcete, tuláku? Ještě se jich zastávejte! Co se světem toulá, to je jedna branže!*“⁸² Postava kukátkáře hravou stylizací vybočuje z vážnosti a porušuje stereotyp - využívá náhody a momentu překvapení (koho asi dnes kukátkář potká?): „*Bendu strčíme do kukátka, Mařenko!*“⁸³ Komično je o to hodnotnější tam, kde chybí moralizace.⁸⁴

Přiblížíme si nyní tři do výboru zařazené humoristické povídky, jež v různých žánrech (humoreska, anekdotická povídka, fejton) reprezentují prostředky literární komiky - ironii, naivní humor a sarkasmus.

V humoresce Správa bránky u obecní pastoušky v početné obci Křoupalově je signálem humoristického textu už sama expozice – chalupa na okraji vsi s honosným názvem „*Opatrovna pro děti (z toho jsem poznal, že je to pastouška)*“⁸⁵ na dvoře se na hnojisku válí velký kanec, muž dřevákem viklá plot u zahrádky, pak rozkopne branku. Kontrast mezi vznešeným nápisem a neutěšeným zákoutím vyvolává ironický efekt, který jen umocňuje poznámka pozorovatele - vypravěče. Komická situace založená na nepřiměřenosti příčiny a důsledku – celá městská rada se schází posoudit rozbitý plot poslední chalupy za vsí – je znásobena komikou jazykovou: „*Stará Bloudovka vidouc je z okna poslala též své vnouče na výzvědy.*“⁸⁶ Autor ironizuje postavy radních, kteří absenci vlastního názoru skrývají za „učené“ komentáře: „*je to sak und pak*“, „*je haupt kut*“,⁸⁷ a využívá

⁸¹ Kosmák, V.: pan Vajsny, in: Kukátko I., s. 277.

⁸² Kosmák, V.: V cikánském táboře, s. 95.

⁸³ Kosmák, V.: Vzorný otec, in: Kukátko I., s. 349.

⁸⁴ Kosmák, V.: Správa bránky...

⁸⁵ Tamtéž, s. 264.

⁸⁶ Tamtéž, s. 267.

⁸⁷ Tamtéž, s. 267 – 268.

kontrastu mezi myšleným a vyřčeným: „...co jí schází?‘ Kovář se na ni díval a pak do ní kopl: ‚Té brance? Nic než nové latě, pantíčky a háček.‘“⁸⁸

Humor v duchu naivní komiky představuje anekdota Pan Vajsnyt, která je založená na záměně z důvodu neznalosti jazyka (naivní venkovan se vyptává kolemjdoucích, komu co ve městě patří. Odpovědí je mu vždy „weis nit“ - „nevím“, což si vyloží po svém - jako jméno neznámého boháče). Situační komika - prostý venkovan poprvé ve velkoměstě - podtržená vtipnou charakteristikou hlavního hrdiny: „Chudáčků Tomáš byl pravým chudákem,“⁸⁹ je znásobena metaforickou hyperbolou – chodil spát „do hostince ‚u zlatého měsíce‘, kde míval ustláno na materiďoušce a červeném jeteli.“⁹⁰ Bezděčně komická je i Tomášova dětsky prostá modlitba: „Pánbíčku! jak to tak děláš? – Tomu Vajsnytovi dals tolik ...- a já chudák tluču se pěšky světem...To není dobře!“⁹¹

V satirickém fejetonu Zle je! vypravěč ostře kritizuje sociální situaci po hospodářské krizi roku 1873, která znamenala uzavření mnoha řemeslnických dílen a továren, a nešetří ironií a sarkasmem. Ve vlastním jádru fejetonu vypravěč komentuje svou osobní situaci - byl okraden zloději – a zcela nečekaně ji interpretuje převrácenou logikou: „...co si teď ti páni zloději o mně pomyslí! Hanbou bych se schoval pod zem! Měli ve mne důvěru. Hledali u mne víno nebo pivo a tu máš – nenašli nic, prázdný sklep.“⁹²

Reprezentativní povídky výboru

Závěrem se zastavíme u těch povídek z výboru, které lze považovat za nadprůměrné díky jejich tematické závažnosti a bohaté obraznosti jazyka. Tematika povídek, vzniklých vesměs v roce 1871, je náboženská, ale i hluboce lidská. Převažují reflexivní a meditativní úvahy o smyslu lidského života a kněžském poslání. Formou vyjádření bývá podobenství. Povídky odrážejí autorovy pocity osamocení a izolace, vznikly jako jedny z prvních za jeho pobytu v Řeznovicích. Život ve farnosti řeznovické, dělnická chudina

⁸⁸ Tamtéž.

⁸⁹ Tamtéž., s. 276.

⁹⁰ Tamtéž, s. 277.

⁹¹ Tamtéž, s. 280.

⁹² Kosmák, V.: Zle je!, in: Kukátko I., s. 337.

na periferii, kočující Cikáni a dráteníci ze Slovenska, to vše muselo být pro mladého kněze velmi deprimující.⁹³

V náladové črtě Listí padá dal Kosmák literární podobu svému rozhovoru se želetavským farářem. Farář, stoupenec Sušilův, mladého studenta bohosloví nabádá, aby se angažoval ve veřejném životě a literárně tvořil: [farář:] „*Podívejte se na ty stromy a na mé vlasy – podzim tam i tu. Listí padá. U mne již je na psaní pozdě.*“⁹⁴ Na základě analogie dějů v přírodě (podzim) a v lidském životě (stáří) rozvíjí podobenství o smyslu pozemského života člověka a nutnosti naplnit jej smysluplnou prací pro blaho bližních: [farář:] „*Podívejte se támhle na tu kadlátku. Listí z ní již opadalo, ale ovoce, švestky na ní ještě visí. – Tak zůstane i po člověku, který pracoval, ovoce, třeba on sám opadal a umřel.*“⁹⁵

Jarní duma na hřbitově zvnitřňuje témata nastíněná v dialogu se želetavským farářem. Je meditací vypravěče - kněze o životě a smrti, pokračování v započatém díle a kněžském poslání. Vypravěč na hřbitově oslovuje neznámého kněze, svého předchůdce, u jehož hrobu stojí: „*Dvacet osm let byls pastýřem duší...*“ Apostrofa přechází ve vnitřní monolog: „*Ty zde dole, tak jsem šeptal – já jsem tebe neznal - ale jsem knězem, jako ty a tvůj osud - bude mým osudem. Zapomenut budu, jak starý kříž, jenž dlouho stál u cesty, až ho vítr zklátil...*“⁹⁶ „*Zahradník se chápe rýče... I já jsem zahradníkem! Kladu do země semena, která kdysi vypučí a rozvinou se a vykvetou v květy věčné, nevadnoucí, květy zahrady rajské: kladu do země lidská těla.*“⁹⁷ Metaforické obrazy člověk - semeno, hřbitov - zahrada nejsou původní, najdeme je v lidové slovesnosti – např. píseň Hřbitove, hřbitove z jižních Čech, z Budějovicka.⁹⁸

Pout' života a Kříž a jabloň jsou podobenstvími. Pout' života vypráví o cestě dvou poutníků k „*panu knížeti Nebeskému*“, kde dostanou

⁹³ Na samotu a smutek, odtržení od přátel a rodiny, si stěžuje v dopise z 15. srpna 1871 svému švagrovi Karlu Procházkovi (a své sestře, Procházkově ženě) do Moravských Budějovic: „...já jsem již asi přes půl roku nepsal nikomu na světě – leč do novin a úředně. Ne, že bych byl na mé milé zapomněl ... ale proto, že mne omrzelo celý svět, že srdce mé stonalo. Vy jste šťastni, Vy máte jeden druhého, jeden s druhým dělíte bolest i radost – a koho mám já! Kdo pláče se mnou, pláču-li já? Kdo veselí se mnou, jsem-li já vesel? ... Prosím Vás, mějte se mnou strpení, až se mi srdce vyhojí a duch uzdraví. Neposuzuje mne, jak jiné lidi – já nejsem jak druzí! Ve mně překypí srdce jako sopka, až se lávou a ohněm vyleje. Já při tom trpím nejvíce.“ In: Vychodil, P. J.: Václav Kosmák, Brno 1916, s. 92-3.

⁹⁴ Kosmák, V.: Listí padá, s. 211.

⁹⁵ Tamtéž.

⁹⁶ Kosmák, V.: Jarní duma na hřbitově, in: Kukátko I., s. 23.

⁹⁷ Tamtéž, s. 22.

⁹⁸ Srov. „Hřbitove, hřbitove, zahrado zelená, co do tebe sejou ty drahý semena. Pořád je tam sejou a žádný nevzchází, snad že je zahradník hluboko zahází.“ In: Erben, K. J.: Prostonárodní písně a říkadla, Praha 1990, sv.6, „Hřbitov“(nápěv 253) s. 178, srov. Sušil, F.: Moravské národní písně s nápěvy do textu vřazenými, 1860, s. 492.

„zaopatření a hojnost všeho“, ⁹⁹ pod podmínkou, že dorazí do večera. Zatímco švihácký hejsek Alfréd marní svůj čas v hostinci a do cíle nedojde, prostý a zbožný Josef, ačkoli se zpozdí, přijde nakonec včas. Z hlediska dnešní podoby jazyka v povídce rušivě působí staré infinitivní vazby (podobné německému perfektu): „Josef měl vedle sebe ležeti hůl.“ ¹⁰⁰ Nadbytečný je výklad symbolů v explicitu: „Josef to jest člověk, jenž nelpí na statku. ... Alfred – to jest svěťák. Kníže Nebeský jest Bůh. - Den určený k dosáhnutí cíle – to jest náš život.“ ¹⁰¹

Kříž a jabloň jsou alegorickými obrazy v duchu křesťanské symboliky: „U silnice stál dřevěný kříž mezi dvěma jabloněmi. Jabloně byly v plném květu a houpaly a kolíbaly se jako marnivé dívky. Z květů jejich to znělo jak zadušený smích a vysmívavá potupa. Kříž však stál tiše jako trapista se svým ‚memento mori‘.“ ¹⁰² Jabloň (jabloň symbolizuje život vezdejší, je znamením plodnosti a hojnosti, ale zároveň odkazuje na rajský strom a svádění k hříchu, v českých zemích je také ovocným stromem nejběžněji rostoucím; ale i plody stromu poznání bývají zobrazovány jako plody v kraji nejběžnější a latinské slovo „malum“ znamená jak „jablko“, tak i „zlo“) se pyšní krásou svých květů, plodností a stínem, kříž ¹⁰³ zdůrazňuje svou nehynoucí „ozdobu“ - Krista. Obě strany se ocitnou ve při o vyšší důležitost jednoho, či druhého z nich. Z množství obrazných konstrukcí vyberme anaforu v závěrečné promluvě „kříže“: „...když jinocha neb panu ohromí první blesk neštěstí – jde ke mně, když otec neštěstím ztratil své i svých dětí jmění – jde ke mně, když matka uložila dítko do hrobu – hledá u mě potěchy, když člověku shasíná svíce života – ještě při posledním zaplápolání ohlédne se po mně.“ ¹⁰⁴

Štědrý večer je povídkou příznačně vánočně laděnou, v níž se starí rodiče dočkají návratu svého ztraceného syna. ¹⁰⁵ Jazyk je popisný, s množstvím epitet a přirovnání: „S tmavomodrého nebe zářil měsíc a třpytily se miliony hvězd, a na bílé zemi dole leskly se miliony jisker. Keře a stromy stály tajemně a tiše jak krystalové obrovské květy, bez barvy – bez vůně – a přece

⁹⁹ Kosmák, V.: Kříž a jabloň, in: Kukátko I., s. 26.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 25.

¹⁰¹ Ve vydání z roku 1876 stránky vytrženy, in: Kosmák, V.: Sebrané spisy, Obrázky z kukátka, díl VI., Brno 1916, s. 292.

¹⁰² Ve vydání z roku 1876 stránky vytrženy, chybí s. 31 - 34, in: Kosmák, V.: Sebrané spisy, Obrázky z kukátka, díl VI., Brno 1916, s. 111.

¹⁰³ Kříž symbolizuje život věčný a zároveň Krista a jeho utrpení, Kristův život se završil – symbolicky „uzrál“ na kříži a sám Kristus je nazýván „požehnaným polodem života Marie“ – „požehnaná jsi nade všechny ženy a požehnaný plod tvého těla.“ Scéna ukřižování na Golgotě tradičně zpodobňuje Krista mezi dvěma odsouzcenci, z nichž jeden před smrtí uvěří a přijme Kristovo učení. Lukáš, 1,42.

¹⁰⁴ Kosmák, V.: Kříž a jabloň, s. 35.

¹⁰⁵ Významovou paralelu příběhu nalezneme v biblickém „Podobenství o marnotratném synu“. Lukáš 15, 11-32.

krásné.“¹⁰⁶ Kumulace onomatopoických slov vyvolává autentický zvukový vjem: „*Hodiny cvakají, vřeteno vrčí, oheň v kamnech praská a mezi to padají vážně a zdlouha slova starcova.*“¹⁰⁷ V souladu s pravidly zvukové instrumentace - převaha hlásek O,U navozuje pochmurné představy a dojem pomalého plynutí času: „*...padají vážně a zdlouha slova starcova.*“ Naopak hlásky I, E navozují dojem živosti - jediný vzruch vnáší do vesnice troubení pastýřů a hlahol dětí (polysyndeton): „*Venku zazní trouba a praskání a štěkot a zvonění.*“¹⁰⁸

V povídce O dušičkách se pravděpodobně autor nechal inspirovat jihlavským prostředím, které poznal za studií. Hlavní postava tajemného učitele hudby, varhaníka z města „Y“, musela mít živou předlohu, či předlohy. V některých rysech připomíná Kosmákova gymnaziálního profesora Viktorina Maťocha (1801 - 1862).¹⁰⁹ Kosmák na něj vzpomíná v souvislosti s celkovými poměry na německém gymnáziu: „*Profesoři mluvili ve škole jen po německu, ba někteří se nám i vysmívali, neobraceli se nám slovanský jazyk dobře v němčině, v kostele jsme zpívali jenom písně latinské a německé, jen starý učitel zpěvu, vysoký, hubený, kašlavý Matocha, ve věčném modrém burnuse a s hnědou šálou okolo krku, naučil nás dvěma nebo třem českým písním.*“¹¹⁰

Povídka je kompozičně neucelená. Zahrnuje popis postavy, její vnitřní charakteristiku podanou formou úvahy vypravěče, dějovou retrospektivní odbočku a vlastní příběh. Začíná portrétem postavy: „*Po ulicích krajského města Y ... bývalo viděti vysokého vyzáblého muže. Chodíval volným krokem s hlavou sklopenou, nesa pod levým paždím nějaké noty a v pravé ruce hůl na odhánění psů a vyhrožování klukům, když za ním pokřikovali. Šat jeho býval vždy tentýž: modrý kabát, šedé spodky a černý plstěný klobouk – jenže kabát rok po roku více blednul, spodky dole třapatěly a klobouk potem a tukem prosákal. V zimě míval nad to kolem krku omotaný vlněný šátek na ramenou teplý plášť – rukavice a teplé spodky nahražoval rychlejším krokem.*“¹¹¹

¹⁰⁶ Kosmák, V.: Štědrý večer, in: Kukátko I., s. 37.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 36.

¹⁰⁸ Tamtéž.

¹⁰⁹ U Kosmáka a v německých pramenech Maťocha učil na přelomu let 1835-1836 i sekundána jihlavského gymnázia Bedřicha Smetanu, snad také Karla Havlíčka Borovského - ve školním roce 1831-1832, in: Rambousek, J.: Jihlava v díle moravského „kukátkáře“, Vlastivědný sborník Vysočiny, sv. XI., Jihlava 1998, s. 379- 386 a prameny zde uvedené. Učitel hudby Maťocha, znamenitý houslista, cellista a violista, později jmenovaný čestným občanem Jihlavy, vyučoval Kosmáka v prvním pololetí tercie kaligrafii a zpěv, in: Vychodil, P. J.: c. d., s. 32.

¹¹⁰ Kosmák, V.: Vzpomínky bývalého studenta, in: Sebrané spisy Václava Kosmáka, sv. VI., Brno, 1902, s. 89 - číslováno jednotlivě.

¹¹¹ Tamtéž, s. 64.

Z chování a povahy gest můžeme usuzovat na vnitřní mentalitu postavy i na to, jak ji přijímá její okolí: „*Každodenně ráno .. o půl šesté hodině vstal ... sestoupil v starém, tmavém domě přes dvoje schody dolů, vyšel do úzké uličky a podíval se k obloze, je-li jasná nebo chmurná. Byla-li jasná, řekl „dobrá!“ - byla-li chmurná, vtlačil klobouk hlouběji do čela.*“¹¹²

Hlavními motivy příběhu jsou smutek, samota a promarněné životní šance. Povídka je plná expresivních scén. Ze hřbitova prchá hrdina k jediným lidem, s kterými má kontakt, do anonymního prostředí hostince, samota zde je však ještě tíživější: „*Sednul si do kouta, položil čelo do dlaně – ale vína takřka neokusil. Po tvářích mu tekly slzy. Hosté druzí šťuchali jeden do druhého a usmívali se. Tlustý hostinský ukázal prstem na čelo.*“¹¹³ Až snové vidění v podobě zpívajících andělů vrací zoufalému hudebníkovi naději a víru, že není ve světě osamocen. Expresivní scéna náboženského vytržení je plná zvratů a citových pohnutí: „*...vyskočil jako u vytržení a chvátal ke klavíru a v svatém zanícení zpíval, ucho nakloňuje jako by naslouchal andělům: „Salve regina! Pojednou však přestal, klesnul na zem, naklonil hlavu a šeptal – Ne, ne! Neumím hudby nebeské. Ale uslyším ji! I u mého hrobu se pomodlí anděl!*““¹¹⁴

Stylisticky je povídka nevyvážená. Po brilantním popisu postavy následují pasáže s nepřiliš originálními metaforami a ustálenými slovními obraty „*v blouznivé radosti*“, „*plamenným okem*“. Expresivní příběh patří k nejlepším autorovým pracím. Vnitřní zaujetí vypravěče postavou svědčí o značné míře ztotožnění s lyrickým hrdinou. Soucit s tajemným učitelem hudby je patrný v celé próze. Za nejpodstatnější lze pokládat, že autor dokáže svůj prožitek předat čtenáři a vyvolat u něho identický prožitek. Očistný pocit zažívá spolu s postavou i čtenář. Explicit povídky je obměnou expozice, jako by šlo o verš či refrén.

¹¹² Tamtéž. Podobně detailně i s využitím typického gesta, charakterizoval Jan Neruda v povídce Hastrman (1876) pana Rybáře. In: Neruda, J: Povídky malostranské, Praha 1878.

¹¹³ Kosmák, V.: Vzpomínky bývalého studenta, s. 70.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 71.

Literární kritika o prvním výboru

Úvodem nutno předeslat, že pokud zde budeme hovořit o kritice, půjde především o názory kritiků moravských. První ohlasy pocházejí z pera Kosmákova přítele Šťastného: „*Křesťanský základ, zdravá víra ... zdravý názor na život,*“ Kosmák „...*ukázal, jak výborně se na této půdě daří bujarému humoru a řízné satyře, tak pravé poesii.*“¹¹⁵ „...*zmýlili se všichni, kdož v Kosmákově Kukátku suché povídání kazatelské hledali.*“¹¹⁶ Tematika se zdá Šťastnému „*lidu přiměřená a vhodná.*“¹¹⁷ Vytýká jen zařazení povídky Pout' života jako práce „*více začátečnické.*“ Některé scény by mohly být „*s méně 'strašným' zakončením.*“ Jako příklad uvádí povídku Vzkříšení varující před alkoholismem.¹¹⁸

Kritiky vyzdvihovaly shodně jazyk a humor - Šťastný: „*řeč má p. Kosmák nadmíru půvabnou, lehkou a vtipy velmi jadrné.*“¹¹⁹ Pittauer v Literárních listech v kritice pozdějšího výboru Několik obrázků z kukátka, který se ale většinou kryje s výborem Kukátko I, uvádí: „*jasné šlehy jemné ironie ovládá znamenitým humorem.*“ Líbí se mu detailní charakteristika, v níž se autor: „...*dopracoval neobyčejné přesnosti,*“ a schopnost vystihnout jedním slovem „*charakteristický rys, ponechávaje tak i čtenářově fantazii bohatou žeň, čímž právě vysvětluje se poutavost a zábavnost jeho obrázků.*“ Jarní дума na hřbitově se podle něj „*honosí poetickou reflexí*“ a za nejlepší z výboru považuje kromě již zmiňovaných Upomínek na mou zemřelou matku Správu bránky u obecní pastoušky v počestné obci Křoupalově a Masopust v městečku.¹²⁰ Zařazení spiritistické povídky Byl to sen? není podle něj „*v četbě pro lid na místě,*“ protože dotvrzuje jeho víru lidu v různá znamení.¹²¹ O sociálním aspektu se vyjadřuje v pozdější kritice: „*Bídu a neštěstí ... dovede vylíčiti jako málokdo.*“¹²²

Kritice se nelíbil Kosmákův sklon k náboženské tendenci a moralizování. Šťastnému vadí pouze moralizování závěrečná: „... *nebylo třeba na konci každého skoro obrázku publiku vysvětlovati, co to ono znamená a jaké si z toho každý naučení vzíti má.*“¹²³ Pittauer důrazně varuje před „*tendenčností,*“ vsouvá-li „*tendence do díla nebo dokonce k tendenci*

¹¹⁵ Šťastný, V.: Kukátko, in: ČMM, 1876, s. 192.

¹¹⁶ Šťastný, V.: Kukátko, in: Koleda, roč. 2, 1876, s. 60.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 59 – 60.

¹¹⁸ Šťastný, V.: Kukátko, in: ČMM, 1876, s. 193.

¹¹⁹ Šťastný, V.: Kukátko, in: Koleda, roč. 2, 1876, s. 60.

¹²⁰ Pittauer, P. I.: Několik obrázků z kukátka, in: Literární listy, 1883, s. 50.

¹²¹ Tamtéž, s. 56.

¹²² Pittauer, P. I.: Kukátko čili život v obrazcích, in: Literární listy, 1884, s. 135.

¹²³ Šťastný, V.: Kukátko, in: Koleda, roč. 2, 1876, s. 77.

přivěšuje děj,“ a Kosmákovo dílo vidí jako „zápas pravé poesie s tendencí.“¹²⁴

Kosmákovu slohu byly shodně vytýkány vady formální: „drvoštěpské“¹²⁵ zakončení infinitivu na -t (místo vzletného -ti), časté užívání germanismů a německých vazeb. K drobným vadám patřilo neuvedení roku vzniku a chybějící zmínka, že jde o adaptaci.

V Čechách reagoval na výbor pouze Lumír v přehledu Ruch literární na Moravě 1876: „... ač velmi krásně vypravováno ... čpí až příliš tendencí náboženskou.“¹²⁶

Pavel Vychodil hodnotí Správu bránky jako vůbec jednu z nejlepších českých humoresek.¹²⁷

Tendenčnost a moralizování byly Kosmákovi vytýkány po celou dobu jeho života. Je však otázkou, nakolik mohl Kosmák - katolický kněz ustoupit Kosmákovi - spisovateli. Připomeňme si heslo „Církev a vlast“, s nímž vstoupil Kosmák bojovně do literatury. Chtěl literaturou vychovávat a moralizovat. Nejlepší práce ale vznikly tehdy, když moralistní tendenci potlačil. Pokud autor navíc vkládá do „kukátek“ vlastní osobu, nejniternější city, pak právě skrze svůj nejniternější prožitek překonává v sobě, byť neuvědoměle a jistě i nechtěně, kněze - moralistu.

¹²⁴ Pittauer, P. I.: Několik obrázků z kukátka, in: Literární listy, 1883, s. 50

¹²⁵ Šťastný, V.: Kukátko, in: Koleda, roč. 2, 1876, s. 77.

¹²⁶ -dr-: Ruch literární na Moravě 1876, in: Lumír, roč. 5, č. 6, s. 96.

¹²⁷ Vychodil, P. J.: Václav Kosmák, s. 214.

VI) Sláva u úpadek Jana Kroutila, pololáníka z Drnkálova

Představuje přechod od kratších povídkových útvarů k novelistice.¹²⁸ Od povídek se liší rozsahem, delším časovým úsekem a větším postorem věnovaným postavám. Mohla by posloužit jako studie k venkovskému románu. Vycházela na pokračování v Moravské orlici 1875, knižně 1877. Rozpracovává námět původní povídky Jaké lidi nemáme volit za představené v obci aneb starostování Jana Nedohnala (1871).

Tématem novely je špatná volba představeného obce, zpanštění sedláka a jeho „znovuobrácení“. Problematika správy obce a uplatnění rolníků v politickém životě byla ve své době velmi aktuální. Kosmák se jí dotkl nejednou, připomeňme jen Správu bránky u obecní pastoušky v počestné obci Kroupalově, a vrátil se k ní i v pozdější novele Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil. Subtématy novely jsou mezilidské vztahy - sousedské, rodinné a především mezigenerační. Příčinu špatných vztahů mezi rodiči a dětmi autor spatřuje ve špatné výchově a negativním vlivu rodiny.¹²⁹

Kroutilova žena pochází z domu, „*kde nebylo jakživo žádného pořádku, protože žádný neporoučel*“,¹³⁰ proto si nenechá poradit od starších a „štve“ muže proti rodičům. Postoj snachy způsobí, že Kroutil před volbou neposlechne svého otce a později nezabrání stěhování matky k dceři do Pozorova. Kroutil se dostává do pozice svedeného. O jeho vztahu k rodičům svědčí upřímná lítost nad smrtí matky. Milující matku zpodobňuje autor vždy jako typ prosté venkovské ženy. Protipólem skutečné mateřské lásky je láska „opičí“. Paní Spiessná svého rozmazleného „*pubínka*“ spíše šatí, než miluje: „*Zlořečený fagane, co děláš?*“.¹³¹ Palčivým problémem konce 19. století bylo národní odrodilství a poněmčování, zosobněné panem Spiessným. Postavy opilce Černého a jeho syna varují před neuhem tehdejšího venkova – kořalečnictvím. Černý a syn potvrzují přísloví o jablku, co nepadá daleko od stromu. Černý vše propije, synovu rozmařilost vidí autor opět jako důsledek špatné výchovy.¹³²

S kořalečnictvím souvisí problém antisemitismu (v 19. století velmi palčivý). Na venkově Židé nejčastěji provozovali hospody a nálevny, a protože současně půjčovali peníze na vysoký úrok, mohli si dovolit dávat

¹²⁸ Kosmák, V.: Sláva a úpadek Jana Kroutila pololáníka z Drnkálova, in: Sebrané spisy Václava Kosmáka, díl X, Brno 1922.

¹²⁹ Podobně Dobrá pomoc.

¹³⁰ Kosmák, V.: Sláva a úpadek Jana Kroutila..., s.100.

¹³¹ Tamtéž, s. 253.

¹³² Nezřízené pijáctví je hlavním námětem dřívější práce Zrcadlo kořalečníků čili likér „de bluj“, kořalka pfuj!, Brno, 1876.

zboží i na dluh. Případy, kdy rolník propadl kořalce, končily většinou exekucí majetku ve prospěch věřitele.

Prozu tvoří 20 kapitol, každá má vlastní název a mohla by stát zcela samostatně. Zvláště patrné je to u prvních dvou, které by mohly být samostatným celkem s tematikou mezigeneračních a sousedských vztahů. Postava Spiessného - hlavního hybatele děje - se objevuje až ve třetí kapitole. Kapitoly 1 - 3 lze chápat jako expozici novely, jako seznámení s prostředím a hlavními aktéry. V kompozici jasně rozpoznáme nesystematický způsob autorova psaní (na pokračování). Děj zpočátku plyne pozvolna a vyvrcholení příběhu - volba - nijak nevybočuje z poklidného průběhu. Kapitoly kolem volby (7. kapitola) jsou vlastně jen trvalou a stupňovanou obměnou tématu zpanštělosti sedláka. Až smrt stařenky Kroutilové v 19. kapitole působí náhlý obrat, který se ale vzápětí ukáže jako dočasný. K dramatickému vyvrcholení dojde až v poslední kapitole. Roznfeld žádá vrátit dlužné peníze a Kroutilovi hrozí exekuce. Po rozuzlení uzavře autor kapitolu rychle a prostě - Kroutil začne znovu sedlačit. Ale zapomene na osudy vedlejších postav (Spiessný). Na přání čtenářů přidává dodatek, ve kterém příběh Spiessného uzavírá. O chvatném vzniku poslední kapitoly a způsobu Kosmákovy tvorby vůbec vypovídá vzpomínka jeho přítele Františka Vymazala: „*Brzo potom jsem ho navštívil v Moutnicích. Okolo té doby psal známý román Jan Kroutil z Drnkálova ...Mnohé kapitoly mně říkal do péra. ...Poslední kapitolu jsme psali v Čtenářském spolku v Besedním domě na rubu jídelního lístku.*“¹³³

Převažuje prostředí moravské vesnice. Pod příznakovým jménem Drnkálov se skrývá autorův rodný Martínkov.¹³⁴ Městské prostředí je zobrazeno okrajově v podobě hejtmanství, hostince, městských krámů a živnosti (kloboučník a švadleny), obchodu staré Subákové. Město a vesnice představují dva protikladné světy. Městské prostředí zastupuje v Drnkálově postava paní Spiessné. Bývalá městská služebná se s vesnickým prostředím nikdy nesžije a po konečném krachu manžela odjíždí s ním sice do nejisté, ale městské budoucnosti. Drnkálovský hostinec navštěvují panští úředníci ze zámku, ale prostředí zámku autor nepřibližuje, na rozdíl od pozdější novely Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil.

Čas příběhu tvoří zhruba jedno volební období (dva roky). Začíná posvícením (1873?), po volbě následuje časový „skok“ (16. kapitola): „*A teď, milý čtenáři – nic platno, musíš se mnou přeskočit rok....chyt' se mne za ruku a chutě: - Jedna, dvě, tři, hop!*“¹³⁵ A pokračuje do Silvestra roku 1875.

¹³³ Miní se Besední dům v Brně, in: Vychodil, P. J.: c. d., s. 131 - 132, srov. Vymazal, F.: Václav Kosmák, in: Moravská orlice 17.3. 1898.

¹³⁴ Vychodil v monografii tvrdí, že osoby byly v Martínkově donedávna známy: rolník N., hostinec Olivův, N-ova/Kroutilova usedlost, N-ova sestra/Šrámková byla provdána v Jakubově/ Pozorově, Vychodil, P. J.: c. d., s. 236.

¹³⁵ Kosmák, V.: Sláva a úpadek Jana Kroutila..., s. 226.

Autorský vypravěč promlouvá v této próze převážně er - formou. Pokud se kontaktuje se čtenářem, užívá ich - formu. Součástí dodatku je „tendenční“ autorova promluva: „*Spiessny byl synem našeho století, kdy podvod a krádež není špatností, nýbrž chytrostí.*“¹³⁶ Podobná charakteristika by se jistě dala vzáhnout i na 20. a 21. století!

Postavy vykresluje autor realisticky, se smyslem pro detail: „*Pan Spiessny natáhl krk jako čáp a ohlížel se přes vysoký plot,*“¹³⁷ a všímá si specifických rysů mluvy - hostinský vyslovuje „o“ jako „a“: „*Prasím, jednau kulaš a jednau uzenky.*“¹³⁸ Postavy autor zobrazuje v kontrastu. Kroutilka, za svobodna Koukalová, je opakem Šrámkovy ženy Anyši. Kroutilčina nátura - „*každý Koukal je též broukal a foukal*“ (bručoun a náfuka)¹³⁹ - způsobí, že ji Spiessny snadno svede k panským choutkám. Rozdíl mezi Anyšou a Kroutilkou je nejvíce patrný ve vztahu k rodičům. Lehkomyslný slaboch Kroutil má svůj protipól ve švagru Šrámkovi z Pozorova. Věčné hádky mezi rodinami Kroutilovou a Šrámkovou ukončí rozumný hospodář Šrámek. Kroutilovi půjčí peníze, a tak ho zachrání před exekucí. Postavě Šrámkova autor věnuje jen málo prostoru, zajímá ho především Šrámkův protipól - Spiessný. Poněmčelý krejčí Ignác Spěšný je ambiciózní dobrodruh. Změní si jméno, aby se mohl počítat k „lepší“ společnosti, a řeč prokládá německými výrazy. Zanechá řemesla a volí raději státní službu. Úřad drnátovského pošmistra ale málo vynáší, proto má zálusk na místo obecního písaře. Stávající starosta Kratochvíl tomu není nakloněn, a tak se Spiessný rozhodne přesvědčit obec k volbě nového starosty, snadno ovladatelného Kroutila.

Autor vidí své postavy černobíle jako nositele dobrých, či špatných vlastností. Kroutil je postavou kladnou, není v jádru špatný, je pouze „svedený“. Vedlejší postavy odrážejí ustálená schemata autorova vidění vesnické reality: marnotratné paničky (Kroutilka, Spiessná) se předhánějí v nakupování lepších a dražších šatů, vzájemně se pomlouvají. Židi snovají své pikle za účelem zisku: „*...hleděl na ně s tajnou rozkoší, jako liška na chycené kuře.*“¹⁴⁰ Uplatňuje oblíbená dějová schemata: radní Čurda, Králík, spolu s Krutilem a Spiessným propíjejí peníze z obecní kasy.¹⁴¹ Žid Subák provdává dceru za Roznfelda, snaží se mladým zajistit živnost a pomůže jim zřídit obchod v uprázdněné výměnce u Kroutila. Zatímco se Kroutil zadluhuje, Roznfeld čeká, že mu celý dům po exekuci připadne.¹⁴² Nebo

¹³⁶ Tamtéž, s. 290.

¹³⁷ Tamtéž, s. 116.

¹³⁸ Tamtéž, s. 156.

¹³⁹ Tamtéž, s. 31.

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 286.

¹⁴¹ Podobně v próze Správa bránky u obecní pastoušky v počestné obci Křoupalově.

¹⁴² Stejně schema v próze Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil.

autor zařadí motiv, který později vydá na celou povídku:¹⁴³ pacholek si poručí v hospodě dobré pivo a jídlo o více chodech. Když mu jeho pán při placení vyčítá výši útraty, pohotově odpoví, že seděl u stolu s pacholkou od jiných pánů a nemohl tomu svému udělat ostudu.

Jazyk a styl se nijak neodlišují od „kukátkové“ tvorby. Jazyk má charakter prosté lidové mluvy i s expresivními výrazy a germanismy: „*Naverbujte někoho, třeba Pepka Kocourka, to je dobrý ,kunt', vlezte si s ním k Roznfeldovi a tam udělejte hodný šramot, a nadejte mu, co se do něho vleze.*“¹⁴⁴ Už expozice novely popřenou nadsázkou naznačuje, že půjde o příběh humoristický: „*Nemyslete, že je Drnkálov nejposlednější z osad moravských, jako byl Nazaret z galilejských. To pane ne! V tom byste se mýlili!*“¹⁴⁵ Ironicky zobrazuje „*Nácka Spěšného*“ (tak mu říkali ve škole), „*půlpána*“ (krejčí je půl pána) a paní Spiessnou, jeho „*krásnou amazonku*“ (odkaz na prostředí, kterému je nucena se přizpůsobit), kterou přirovnává k Jitce (pověst o Břetislavovi a Jitce): „*...šel pro svou Jitku, které mu však nebylo třeba vybojovati a unášeti.*“¹⁴⁶ Románek městské služky s krejčím měl totiž následky a budoucí paní Spiessná byla ráda, že se provdala. Mluvicí jméno Spiessny se rýmuje s adjektivem směšný. Vnímá to tak i panstvo ze zámku a „*pro pobavení*“ Spiessného toleruje mezi sebou: „*Ted' se nasmějete. Táhle ten velký, hubený, je krejčovský tovaryš, který byl trochu ve světě a ted' má tady ve vsi pěší poštu. Myslí, že zná manýry celého světa.*“¹⁴⁷ Ironicky působí vnitřní monolog Spiessného v kontrastu k jeho „*panskému*“ vystupování, když hraje se správcovými kuželky (o správcově dceři): „*Nácku, takového anděla, kdybys měl! Ta tvá Nácka je proti nim nula!*“¹⁴⁸ Svůj vztah k Spiessnému autor dává najevo i vtipem na jeho adresu: „*... Pan Spiessny bavit společnost žerty a rozumem – totiž svým.*“¹⁴⁹ Ironickému pohledu se nevyhne ani Kroutil („*mluvicí jméno*“ - kroutí se jako pán). Po volbě napodobuje ve všem Spiessného. Učí se „*po panksku*“ jíst a podepisovat, přitom slízne chvatně jazykem kaňku, ve městě koupí nový klobouk, nasadí jej na starý a hrdě kráčí s dvěma klobouky. V explicitu novely, když pan Spiessny se ženou odjíždí do neznámé budoucnosti, projeví vypravěč soucit i s touto figurkou: „*Nebohý, politování hodný člověk.*“¹⁵⁰

Prostřednictvím dialogu postav dovede autor i drobnou zápletku rozvést a přidat jí na působivosti. Výstupy postav připomínají divadelní scénu. Po

¹⁴³ Povídka Dobrá výmluva.

¹⁴⁴ Kosmák, V.: Sláva a úpadek Jana Kroutila..., s. 243.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 29.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 66.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 114.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 117.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 151.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 292.

časovém „skoku“ uvádí vypravěč čtenáře do představěného jeviště: „*Vidiš, to je Kroutilův dům. Ani ho již neznáš. Tady v levo bývala výměnka. ... Vidiš tu tabuli nade dveřmi? Hostinec. Kvelb má vzadu na dvoře. ...Pst! Dvěře se otevírají. Vystoupil na práh pan Roznfeld.*“¹⁵¹ Slohovými postupy - oslovováním čtenáře – odkazuje humoristická novela opět k žánru fejtonu.

Literární kritika o Kroutilovi

Kritik olomoucké Koledy zdůrazňuje „*přiměřenost*“ látky „*pro lid*“, jazyk „*plyne velmi lehce,*“ autor má schopnost vystihnout postavu (Spiessni, Kroutilka) a pobavit čtenáře: „*zábavu najdeš tu na každé stránce.*“ Upozorňuje na nedostatky vytýkané Kukátku, gramatické nesprávnosti a náboženskou tendenci, což je v práci o Kroutilovi „*úplně odstraněno*“.¹⁵²

Životopisec Kosmákův a katolický literární kritik Pavel Vychodil hodnotí ve své monografii (1916) především postavu Spiessného, která je hlavním „*činitelem*“ děje . Novelu označuje za „*čelné dílo ve tvorbě Kosmákově vůbec,*“ neboť autor se v něm projevil jako „*humorista*“ a „*satirik.*“¹⁵³ Josef Beneš považuje novelu za první, v níž se Kosmák „*plně oprostil od vlivu romantismu*“ a započal „*nové období tvorby literární*“, v němž se stal „*průkopníkem realistického románu.*“¹⁵⁴

Domnívám se, že pro autora bylo jistě důležité vyzkoušet si přechod od povídek k novelistickým útvarům. Osobně bych výše vyzdvihla kompozičně lépe propracovanou novelu z venkovského prostředí Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 227.

¹⁵² B.Kv: Sláva a úpadek Jana Kroutila pololánika z Drnkálova, in: Koleda, 1877, s. 336.

¹⁵³ Vychodil, P. J.: c. d., s. 236.

¹⁵⁴ Beneš, J.: Ač zemřeli, ještě mluví, 1964, s. 413, podobné stanovisko zastává i M. Hýsek in Literární Morava 1849-1885, s. 249.

VII) Kukátko čili život v obrázcích II.

Druhý výbor z „Kukátek“ vychází roku 1878.¹⁵⁵ Obsahuje třicet dva prací fejetonisticko - povídkového charakteru, nestejné literární úrovně. Uspořádání dle chronologického nebo jiného kritéria opět chybí. Poslední povídka výboru byla publikována v Hlasu na počátku roku 1878.

Námětově prózy nedoznaly žádných změn. Součástí většiny „kukátek“ jsou sociální tematika a všudypřítomné náboženské motivy. Náboženská tematika, která je zastoupena v minulém výboru reflexemi, meditacemi autora a podobenstvími, bere na sebe praktickou podobu událostí z církevního života (Primice – prvotiny, první mše, Prvotiny vp. Karla Urbana). Povídky námětově čerpající z autorova dětství (Oněmělá harfa) a z dětského života vůbec (Ve sněhu a nepohodě, Otrava) působí svěžím dojmem. K nejlepším pracím výboru patří povídky s vánočními motivy (Vánočka, Štědrý večer). Autorovy sebereflexe podobné Jarní dumě na hřbitově (v předchozím výboru) nalezneme pouze ve Štědrém večeru. Oslavná „kukátka“ (Hraběnka Kristina Belcredi, Prvotiny vp. Karla Urbana) můžeme označit jako nejslabší. Opakují se témata známá

z předchozích prací - kořalečnictví a hráčství. Zatímco občasná sázka do loterie je neškodnou lidovou zábavou, kořalka představuje skutečnou zhoubu.

Trojí slavnost popisuje halucinační stavy deliria tremens: *„Mozek měl přílišným a dlouhým pitím rozdrážděný a chorý. Šly naň děsivé sny. Dvěřmi lezla ohromná, černá obluda s ohnivýma očima, funěla jako rozsápaný býk a tlap, tlap, k němu ...Nebohému písaři ježí se vlasy jako hřebíky, brání se rukama, utíkal by – nemůže však, je jako přikovaný. Zmítal sebou křečovitě, najednou však zachraptěv ...ležel bez pohnutí....“*¹⁵⁶

V adaptaci anekdoty Odkud ta bída se opět dvakrát vrací motiv snu. Poprvé je použit zcela realisticky – dokládá lidovou víru v moc čísel (výhra v loterii). Podruhé vyprávěči sen zjeví anekdotický příběh: dva výminkáři musí čekat před branou sv. Petra než předjede kočár s bohatým fabrikantem, protože oni v nebi nejsou „vzácní“, *„ale fabrikant ...to je řídký host, toho dlužno jinak uvítat!“*¹⁵⁷ Námětem pro Anonymné listy se stala vídeňská soudní pře, která ve své době zaujímala přední stránky listů.

Práce můžeme rozdělit na fejetonistické (Kam vede turecké hospodářství) a povídkové. Převažují povídky typu povahopisné studie (Madam čili paní Rozšafná, Herr von Švarc na lontě) a adaptace jiných žánrů, např. anekdoty Vandrovník a pudlík a staršího žertu Začarovaná koza, Páně Ubrova dobrá rada, Okarina, Otrava.

¹⁵⁵ Kosmák, V.: Kukátko čili život v obrázcích II., Brno 1878.

¹⁵⁶ Kosmák, V.: Trojí slavnost, in: Kukátko II., s. 24.

¹⁵⁷ Kosmák, V.: Odkud ta bída, in: Kukátko II., s. 161.

Kompozice próz opět nedoznala velkých změn. Delší jsou povídky Herr von Švarc na lontě a Šestero zastavení, velmi krátká povídka Harfenistka je jen náladovým postřehem. Děj většinou začíná vstupním komentářem, pouze v Madam čili paní Rozšafná chybí autorův vstupní proslov (nahrazuje jej krátký explicit). Stejně jako u prvního výboru i zde byly vynechány poznámky o redakci Hlasu a časově příležitostné narážky. Obšírná autorova moralizování byla krácena.

Na rozdíl od prvního výboru autor ostře vyhrocuje rozdíly mezi prostředími - vesnice představuje líc (Brně, Podzim), město rub (Herr von Švarc na lontě). Nechybějí opět „mluvicí jména“ - Osoudov (Okarina), Mudrov (Šestero zastavení). V Brně se odehrává pekařský příběh Vánočka (námět údajně zaslal Kosmákovi bratr Jura, pekař). Brně (dítě v pěstounské péči původem z brněnské porodnice) je oproti tomu situovaná do chudé vesnice poblíž Velkého Meziříčí. Pan Švarc (Herr von Švarc na lontě) pochází z Vídně, ale v příběhu se vypráví o jeho pobytu „na lontě“ (venkově). Vídeňské prostředí zachycují Anonymné listy. Martínkov a jeho okolí se objevují v Oněmělé harfě, byť nejmenovaně i v Kam vede turecké hospodářství. Příkladem tureckého hospodářství se stal případ z Martínkova, kdy nejbohatší sedlák nechtěl oproti úmluvě vydat část lánu synovi a prosoudil celý majetek. I starší žert Začarovaná koza je zasazen do martínkovského okolí.

Autor vystupuje nejčastěji v ich - formě a příběh, jehož bývá přímým účastníkem uvádí. Typ vševědoucího vypravěče představuje pouze Herr von Švarc na lontě a Pohádka o otroku Dobrodějovi, v níž dějový rámec tvoří vyprávění stařečka Oráče vnukovi. V próze Štědrý večer se autor stylizuje do postavy lékaře. Štědrý večer a Herr von Švarc na lontě postrádají Kosmákův moralizující komentář.

Čas lze vymezit jako autorovu současnost, případně nedávnou minulost (Oněmělá harfa). Někdy je uvedena doba vzniku: „*Psáno dne 7. února 1866, když bylo tolik sněhu...*“¹⁵⁸ Vedle lineárního času kalendářního se na venkově vždy udržuje vědomí času cyklického. Příběhy z venkovského prostředí proto odkazují na četné svátky a lidové zvyky - např. „dodírka“¹⁵⁹ v Začarované koze.

Nyní se zaměříme na postavy. Hrdinou Oněmělé harfy je Kosmákův bratranec Karel Bauer.¹⁶⁰ Pan Švarc (Herr von Švarc na lontě) - bezohledný

¹⁵⁸ Kosmák, V.: Ve sněhu a nepohodě, in : Kukátko II., s.178.

¹⁵⁹ Poslední den dračky peří, je spojená s malou domácí slavností, zpravidla před započítím Adventu in: Lidové zvyky s.242-3.

¹⁶⁰ Učil se u Kosmákova otce krejčím, byl stejně nadaný jako Václav, ale jeho rodina neměla na studia finance. V roce 1866 se účastnil se tažení do Itálie, zajímal se o historii a v Benátkách se naučil italsky. V roce 1871 vyšly v Hlasu jeho Vzpomínky vojenského vysloužilce, později i další články a básně. Stejně jako Kosmák miloval hudbu a zpěv, proto

ziskuchtivec typově připomíná dobrodruha Spiessného, jeho vychloubačné chování působí komicky: „...žádný švec, já jsem vyrábíteľ obuvi“, „To je vám hrůza, jak jsou lidé za mnou stekli...“¹⁶¹ Představuje rub, patří k prostředí města. Kontrast město - vesnice, rub - líc vychází najevo právě zasazením postavy do „nezkaženého“ venkovského prostředí („na lont“). Jinou městskou figurkou, na níž autor demonstruje zkaženost města, je paní Rozšafná (Madam čili paní Rozšafná) Bohatá městská vdova tráví odpoledne sekýrováním služky a klepy se svou nejlepší přítelkyní. Žebráka, který prosí o zbytky jídla, vyžene a raději krmí vybranými lahůdkami tlustého mopsa. Protipólem městských postav jsou chudí, prostí venkovští lidé - harfenistka (Harfenistka), Františka (Brně), drátaři (Podzim). Drátaři vystupují v povídkách i autorových novelistických pracích často (např. v Slávě a úpadku Jana Kroutila.... sedí drátař tiše v hospodě a naslouchá jednání obecní rady). K sociálnímu aspektu postavy se připojuje ještě autorův osobní vztah k představitelům tohoto dnes již zaniklého řemesla, neboť jednou v zimě jej drátař zachránil před umrznutím, když se jako chlapec vracel do Martínkova na prázdniny (povídka z prvního výboru Jak člověk může zmrznouti).

Kladné městské postavy, nejmenovaná paní (Vánočka) a lékař (Štědrý večer), narušují základní schéma autorova vidění světa jen částečně. V próze Vánočka se vztah paní – služebná, zobrazený v Madam čili paní Rozšafné, obrací. Stará paní chce o Vánocích podarovat služebnou Marušku, nechá potajmu zapéci do vánočky peníze a vánočku služebné dá. Služebná se ale cítí uražena, že dostala jen vánočku, a daruje ji žebrákům. Maruška zastupuje ustálený typ nepoctivé služky a potvrzuje pravidlo o špatném vlivu města. Podobné postavy služek se vyskytují v Lamentaci paniček z pozdějšího kukátkového výboru. Vypravěč příběhu Štědrý večer - lékař - je lyrickou autostylizací autora. Lékař stejně jako kněz ulevuje lidem od bolesti, denně se setkává s lidskou bídou, strastmi a nemocí. Podobně jako „kukátkář“ je v každodenním kontaktu s lidmi. V expozici vzpomíná lékař na svou matku, cítí se osamocen v neznámém městě mezi cizími lidmi, proto vychází z tmavé světničky do městečka, aby se zbavil tíživých myšlenek a samoty. Vnitřním monologem postavy otvírá autor čtenáři své nitro do té míry, až jej obchází mráz: „Sedím zde sám a opuštěn... Kdo dnes na mne tázavě pohlédne, jsem-li šťasten a vida mne spokojeným usměje se blahem? - Ach nikdo... Vzpochopil jsem se, oblékl zimní kabát, zhasl lampu a zamknuv svou světničku, vyšel jsem na městečko, abych se prošel, v mrazu a metelici utužil tělo i ducha a zaplašil smutné, teskné myšlenky. Venku bylo skutečně strašné počasí a mrazivý vítr pronikal mi teplým oděvem až do kůže. Všechna okna byla jasně osvětlena

na jeho smrt reaguje autor metaforickým příměrem oněmělé harfy, Kosmák, V.: Kukátko I, s.194, o Bauerovi i M. Hýsek –Literární Morava, s.235.

¹⁶¹

Kosmák, V.: Herr von Švarc na lontě, in: Kukátko II., s. 41 – 43.

*a kde neměli záclon, tam bylo vidět rodiny seděti důvěrně kolem stolu.*¹⁶² Způsob expresivně podané sebe prezentace autora, forma zpovědi i pocity, ze kterých se vyznává, spojují Kosmáka s pozdějším velkým autorem katolické literatury, Jakubem Demlem. Jedna z nejvyhrocenějších scén Zapomenutého světa, v níž Deml bloudí nočním Tasovem, je téměř totožná.

Připojíme jen několik ukázek autorovy práce s jazykem. Často užívá rozvité hyperboly; spojením dvou neslučitelných pojmů vyvolává komický efekt: „...*pan poštovní měl pudlíka, kterému nescházelo leč mluvit, a byl by býval chytřejší než mnohý člověk, jak sám pan poštmistr se chlubil – a ten uměl i latinsky.*“¹⁶³ Častá bývá rozvitá personifikační metafora s prvky enumerace: „*Chvílemi zaskučí vítr, jak by si v zoufalství oddychoval ... zmrzly, umřely, v rubáš se zahalily nebe i země. Hluchá, slepá tma plazí se od černých lesů do kraje a ustýlá si a rozkládá se šíř a šíře, jako by tam byla paní dědičnou. Tak to dělává také bolest ve vymřelých domech.*“¹⁶⁴ Typické pro Kosmákovu tvorbu je začleňování písní do textu - autor vkládá písně do úst postavám, např. v „Osoudově“ zpívají čeští vlastenci ve čtenářském spolku „*Spi Havlíčku, v svém hrobečku*“ (Okarina), nebo si vypravěč prozpěvuje sám: „*Juž háj smutne, již háj žlutne*“ (Podzim) - v tomto případě jde o autorskou Kosmákovu píseň, kterou spolu s devatenácti jinými harmonizoval a vydal František Musil.¹⁶⁵

Literární kritika o druhém výboru

Původní dobové kritické ohlasy se mi nepodařilo zjistit. V souvislosti s vydáním jiného výboru z kukátek (Několik obrázků z kukátka, 1883), který se s naším částečně kryje, si v Literárních listech Pittauer všímá ostrého rozdělení prostředí - „*licem je venkov, rubem město*“. Kosmák se, prý ale s tímto nespokojí, a „*bud' přímo, nebo nepřímou vybízí čtenáře, by rozpoznával lic a rub*“ v rámci jednoho prostředí. Příkladem je povídka Dvě svatby,¹⁶⁶ která ukazuje lic a rub v podobě dvou vesnických svateb (chudé Petruši

¹⁶² Kosmák, V.: Štědrý večer, in: Kukátko II., s. 28.

¹⁶³ Kosmák, V.: Vandrovnik a pudlík, in: Kukátko II., s. 91.

¹⁶⁴ Kosmák, V.: Štědrý večer, s. 27.

¹⁶⁵ Více o Kosmákových písních Juda, K.: Václav Kosmák, Nové Město na Moravě 1901, s.8-9, Písně V. Kosmáka pro tenor s průvodem klavíru, Brno 1900, hudba F. Musil.

¹⁶⁶ Kosmák, V.: Kukátko I, s. 270.

a bohaté Julie). Postava pana Švarce (Herr von Švarc na lontě) je podle něj: „*málo sympatickou sice, ale podivuhodnou rázovitostí kreslenou*“.¹⁶⁷

Kritiku doplníme pohledem Pavla Vychodila na prózy Hraběnka Kristina Belcredi, Prvotiny vp. Karla Urbana a jiné, které velebí autorovy současníky: „*...slavnostní neb oslavná kukátka ... nejméně vynikají v těch částech, ve kterých chtějí býti slavnostními.*“ Zvláště: „*... mluví-li Kosmák zpříma bez příkladův a bez podobenství. Těmito dovede vyjádřiti nejupřímnější zálibu, ba úctu i obdiv, kdežto velebivá slova zhusta vyzní hluše.*“¹⁶⁸

Je pochopitelné, že výbor nevzbudil u kritiky ohlas. V ničem se výrazně neodlišuje od výboru předchozího a není v něm patrný žádný autorův posun vpřed. Osobně si nejvíce cením lyrické prózy Štědrý večer a svěžích adaptací Otrava, Začarovaná koza, Vandrovník a pudlík. Tyto tři adaptace spolu s anekdotickými povídkami Odkud ta bída a Okarina zařadil do posledního výboru z kukátek i Milan Kopecký.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Pittauer, P. I.: Několik obrázků z kukátka, Literární listy, 1883, s. 56.

¹⁶⁸ Vychodil, P. J.: c. d., s. 266.

¹⁶⁹ Kopecký, M.: Obrázky z kukátek, Praha, 1983.

VII) Kukátko čili život v obrázcích III.

Většina z dvaadvaceti povídek třetího výboru z roku 1883 byla zveřejněna v Hlase 1878 - 79. Spor růže s kamélií poprvé otiskl Obzor 1879 a Svět naruby kalendář Moravan 1878. Povídka Klekání (první ve výboru) vznikla jako poslední, byla otištěna v Hlase roku 1881. Výbor obsahuje rozsáhlejší memoárovou prózu Vzpomínky bývalého studenta (poprvé Obzor 1878 - 1880), která se mi jeví jako samostatný celek. Proto se domnívám, že by bylo jistě objektivnější zhodnotit ji samostatně.

Zastavíme se u dvou povídek výboru, v nichž se objevují motivy rozpracované později v novele Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil a v povahopisné studii Chrt. V povídce Volby radní z města pojmenovaného příznakově Frakařov (od slova „frak“ jako znak tehdejšího měšťáctví) vybírají zástupce do zemského sněmu. Výchozí situace, postavy a mnohé motivy (volební řeč, agitace Sojky) odpovídají pozdější novele Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil. Zasedání volitelů se odehrává v prostorech německého kasina a čtenářského spolku. Pekař Sojka má pro svého syna přísliben úřad, pokud získá voliče pro německého kandidáta. Přemlouvá a uplácí voliče: „*Ševče Musile, proč nejdeš volit? 'Nemám peněz na cestu.' 'Necht', pojd' si sednout. Svezeme tě a tam dostaneš jíst a pít, mnoho-li budeš chtít, a dvě zlatky k tomu.*“¹⁷⁰ Stejnou situaci popisuje novela Jak Martin Chlubil Sojka však připomíná Chlubila pouze nasazením, s jakým brání německou stranu, příčinou jeho chování je vlastní prospěch (Chlubil je „svedený“). Postavu vznětlivého kováře Kučery, který po prohrané volbě chvatně opouští Frakařov, můžeme srovnat s vlasteneckým myslivcem Bazalou v novele o Chlubilovi. Podobně hlavní postava povídky Rytířové ducha připomíná Isidora Trnku z povahopisné studie Chrt. Josef Vrána pochytil „*přemoudřelost*“ a vlažné náboženské cítění od svého otce a na studiích se jeho náboženský názor jen radikalizuje: „*...vším vládne jenom síla přírodní, Bůh je pouhý výmysl kněžourů.*“¹⁷¹ Ačkoli je nadaný, opouští studia. Stane se redaktorem liberálního listu „Světlo“, který je předobrazem Trnkova „Rádce lidu“. Světlo má „*bojovati proti tmářství v lidu*“¹⁷², jeho příspěvky se však omezují na pomlouvačné články a rozpoutávání štvavých kauz. Zaslepený otec se pyšní synovým postavením a synovi nedá příliš práce vymámit na něm finanční hotovost na nutné výdaje, než začnou odběratelé platit předplatné. Po krachu Vránova redaktorského podniku (končí jako pojišťovací agent) otec na vrácení peněz může zapomenout. Stejný námět se objevuje v Chrtu, pouze je důkladněji

¹⁷⁰ Kosmák, V.: Volby, in: Kukátko čili život v obrázcích III., Brno 1883, s. 163.

¹⁷¹ Kosmák, V.: Rytířové ducha, in: Kukátko III., s. 312.

¹⁷² Tamtéž, s. 315.

rozpracován. Povšimneme si ještě povídky Klekání. Zvonek upozorňující na čas večerní modlitby, rozhoupávaný v časech martínkovského dětství otcem - kostelníkem, inspiroval autora už v počátku tvorby k básni Klekání, která má s povídkou Klekání shodný motiv. Jádrem povídky je pohádka o kouzelném zvonku, který Pánbůh, viděný naivně jako „*stařeček v dlouhém, jak obloha modrém plášti*“, ¹⁷³ daruje matce. Při každém zazvonění zaslechne tón zvonku její syn v daleké cizině, vzpomene si na rodiče a nalezne cestu zpátky domů. Dovětkem je tendenční moralizace: „...*takovými syny v cizím, dalekém světě jsme my všichni. Otec nebeský poslal nás sem na tuto zem ...*“ ¹⁷⁴ Kompozičně povídky ničím nevybočují. V úvodních rozpravách autor důvěrně komunikuje se čtenáři, ke své literární tvorbě se staví zcela pragmaticky: „*Každou sobotu dostaneš v Hlasu čerstvé kukátko, jako uzenky u řezníka...někdy bude ti chutnati a někdy ne – jak ty uzenky.*“ ¹⁷⁵ V předmluvě Kýž by tě čert vzal poprvé oslovuje čtenáře „*ctěné obecenstvo*“. Vysvětluje, že tak reaguje na stížnost dopisovatele Opavského týdeníku, kterému vadilo českému jazyku odporující oslovení „*slavné publikum*“ ¹⁷⁶ A v explicitu povídky reaguje na literární kritiku: „*Snad mnohý kritik opět řekne, že mám ‚náboženskou tendenci‘, Necht’! S takovým kuřím okem lehce se putuje....*“ ¹⁷⁷

V povídce Truchlohra se stává cyklický čas kompozičním prostředkem. Autor povídku dělí do kapitol pojmenovaných podle významných dnů v období před Velikonoci (Smrtná neděle, neděle Květná, Velký pátek). Název vždy odpovídá obsahu kapitoly a vztahuje se k životu konkrétního člověka: Smrtná neděle – matce stůně dítě, ale náhle se uzdraví, Květná neděle – dítě prospívá a matka je rozmazluje, Velký pátek – mladík je souzen za své zločiny, smíruje se se světem a Bohem, odpouští matce, která jej špatně vychovala. V Alleluja tvoří cyklický čas v podobě předvelikonočního očekávání vzkříšení Krista paralelu k příběhu ženy čekající na mužův návrat z vojny.

Prostředí venkova a města je zastoupeno ve výboru vyváženě. Město často připomíná Jihlavu - jedno ze „zastaveníček“ (Dvě serenády čili zastaveníčka), nebo Brno - krám zlatníka Recha „*ve městě J...v Mariánské ulici*“ (Lichvář). Rozdíl mezi prostředími není vnímán tak ostře jako v minulém výboru, kontrast mezi oběma se posunul do roviny sociální. Život bohatých

¹⁷³ Kosmák, V.: Klekání, in: Kukátko III., s. 10.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 12. Pohádka Klekání byla zařazena do výboru Františka Hrnčíře Nejkrásnější pohádky české, moravské, slovenské. Erben, K., J., Němcová, B.: Nejkrásnější pohádky české, moravské, slovenské, České Budějovice 1921.

¹⁷⁵ Kosmák, V.: Dvě otázky, in: Kukátko III., s. 15.

¹⁷⁶ Kosmák, V.: Kýž by tě čert vzal, in: Kukátko III., s. 27.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 34.

představuje rub, život chudých líc, a to nezávisle na prostředí (oslava Štědrého dne u chudých a bohatých lidí ve městě - Vánoční stromek).

Nejdůsledněji je v povídkách zastoupena sociální tematika. Objevují se postavy řemeslníků bez práce (Lichvář), nechtěných dětí a matek zavržených dětmi (Zbytečné děčko), bodrých venkovanů, jako jsou koželuh Frič (Mlsné huba), Komínková (Svět naruby). Vypravěč bývá přímým svědkem a komentátorem neutěšené sociální situace: „*Znáte toho chudáka? ...I postel pod ním vzali.*“ *...Truhlář ležel v koutě na slámě, přikryt jakýmsi hadry a sténal. Truhlářka seděla vedle něho na zemi a tiskla křečovitě plačící děvčátka k nadrům.*“ Stává se i soucitným účastníkem. Ženy „*...snášely, kde co měly: peřiny, dříví do kamen, pokrmů a těšily truhlářku, která hleděla mlčky jako beze smyslu na holé zdi. Vtiskl jsem staršímu děvčátku dárek dle možnosti do ruky a odkvapil.*“¹⁷⁸

Závěrem věnujme pozornost adaptacím, které v tomto výboru převažují. Spor růže s kamélií je zpracováním starého alegorického sporu o přednost. Ve sporu mezi květinami vítězí růže, protože „*miluje srdcem právě královským všechny – vznešené i ponížené.*“¹⁷⁹ Zároveň spor vysvětluje původ vůně květin: „*...docela vzadu v zahradě stály tři děvčátka – myslivcova Fialka, ovčákova Mateřídouška a Rezedka z předměstí*“, růže se k nim sklonila a „*...políbila je třikrát ...Proto ty tři po růži nejkrásnější vůni dýchají.*“¹⁸⁰ Vzkříšení připomíná žánr pohádky. Za kouzelné noci před Božím hodem velikonočním, kdy „*ani zloději nekradou, proto šel ponocný spát,*“¹⁸¹ procitají květiny a procesím slaví zmrtvýchvstání Krista: „*Napřed šly prvosenky a nezabudky z hory a od potoka, pak modré a bílé pohoněnky, konvalinky bílé, červené zvonečky a ty hudly a cinkaly ...Pak šlo šest nebekličů jako ministrantů a každý nesl místo svíce svatojánského broučka, za kostelníky ...dva červené tulipány. ... Za knězem - narcisem šel četný dav rozmanitého kvítí, docela vzadu shrbené mateří doušky ve vybledlých šatech.*“¹⁸² K průvodu se připojí „*bledé a umořené*“ fialky, které se zdržely, protože těšily umírající dětátko: „*...líbalo nás horkýma rtoma, div jsme samy neumřely, a teď právě dokonalo.*“ „*Anděl s tmavými kadeřemi*“ odnáší „*v náručí útlé děvčátko*“¹⁸³ do nebe. Podobné motivy bychom našli i ve dvou pohádkách Hanse Christiana Andersena. Motiv květin ožívajících v noci nalezneme v Markétčiných květinách,¹⁸⁴ ještě průkaznější je souvislost s Andersenovou pohádkou Anděl. Anděl odnáší chlapce do nebe, dítě „*natrhá*

¹⁷⁸ Kosmák, V.: Lichvář, in: Kukátko III., s. 154.

¹⁷⁹ Kosmák, V.: Spor růže s kamélií, in: Kukátko III., s. 139.

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 140.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 156.

¹⁸² Tamtéž, s. 157.

¹⁸³ Tamtéž, s. 158.

¹⁸⁴ Andersen, H. Ch.: Andersenovy báchorky, Praha 1909, s. 41.

plnou hrst květin, které přinese nahoru k Pánubohu, aby kvetly ještě krásněji ... “. Na žádost anděla se do nebe dostává i luční kvítko odhozené na smetišti. Květina těšila kdysi nemocného chlapce, představovala pro něj louku a les, které nikdy neviděl: „ ...sama vrostla do jeho snů, neboť pro něj kvetla, šířila vůni a těšila zrak, k ní se obracel při smrti, když jej Pánbůh volal.“¹⁸⁵ Kosmáka s Andersenem spojuje především tematika sociální, zájem o život sociálně nejslabších vrstev, hlavně dětí. Zastávají i podobné náboženské stanovisko a oba zpracovávají původní útvary lidové slovesnosti. K dalším adaptacím patří zpracování původních anekdot Khámen ve vodě a Jak pomáhal žid misionářům. Hlavními postavami těchto anekdot jsou Židé. Anekdoty dokládají dobový antisemitismus, komika vychází ze situace, kdy Žida (viděného schematicky jako podvodníka a ziskuchtivce) někdo napálí. V anekdotě Khámen ve vodě nepoctivého Žida Šterna vytrestají jeho pacholci. Štern jim platí málo v poměru k tomu, kolik vydělá. V noci mu lidé pod cenou prodávají kradený dobytek na porážku. Pacholek Matouš na Šternovi vyzvídá, zda by jej neprozradil, pokud by přivedl i on kradené dobytce: [Štern:], „Matoušku, phamatujte si: když od vás žid něco khoupí, tho je jako khámen ve vodě.“¹⁸⁶ Matouš v noci přemaluje Šternova vola a prodá mu jej. Štern ráno zjistí, co se stalo: „Matouši, vy ste mi prodal můj vlastní vůl...“ a chce Matouše žalovat. Matouš mu zopakuje jeho vlastní slova: „Psst, pantáto...Khámen ve vodě“.¹⁸⁷ Vyznění anekdoty umocňuje jazyková komika - typické řečové zvláštnosti postavy, jejímž mateřským jazykem není čeština. V závěru „kukátka“ autor poznamenává, že nechce nařknout všechny Židy, „...ale jen ty, kteří si tak [nepoctivě] počínají“. Povídku vydal v roce 1938 samostatně ve Staré Říši Josef Florian. V anekdotě Jak pomáhal žid misionářům misionář předá deset zlatých Židu Subákovi, údajně od jakéhosi farníka, který u zpovědi přiznal, že o tyto peníze Subáka okradl. Subákovi ale neprozradí, jakým způsobem měl být okraden. Subák, aby předešel další finanční újmě, obchoduje už jen s lidmi, kteří chodí do kostela, a hosty své kořalny posílá ke svaté zpovědi. Jinými anekdotami je i povídka A just ne! a původní námět povídky Mlsná huba.

¹⁸⁵ Andersen, H. Ch.: Nejlepší pohádky a povídky, Praha 1930, s.35, 37.

¹⁸⁶ Kosmák, V.: Khámen ve vodě, in: Kukátko III., s. 263.

¹⁸⁷ Tamtéž, s. 266.

Vzpomínky bývalého studenta

Kromě ceny literární bych u Vzpomínek bývalého studenta vyzdvihla především hodnotu autobiografickou. Začínají dětskými zážitky z Martínkova, jádro ale představují studentská léta v Jihlavě. Zážitky z tohoto období se autorovi staly významným inspiračním zdrojem, postavy některých spolužáků vystupují i v jeho pozdějších prózách (např. Kovář v Chrtu). Povídky námětově čerpající ze studentských let působí dodnes svěžím dojmem a patří k nejlepším autorovým pracím vůbec. Kosmák začal Vzpomínky psát již jako známý autor, údajně na naléhání přítele Štastného,¹⁸⁸ který chtěl vyhovět přání svých čtenářů dozvědět se o „kukátkáři“ více.

Memoárová próza Vzpomínky bývalého studenta je rozdělena do osmnácti kapitol, z nichž kapitoly 12, 15, a 16 mají vlastní názvy – Josef Pazdera, Betlém, Fráter Makarius. K cyklu se volně připojují Jihlavské typy (Semrád, Khorekl). Celý cyklus podává velmi živý a plastický obraz dění v Jihlavě v polovině 19. století. Vedle pozoruhodných kulturně historických podrobností - např. stavba betlémů v jihlavských měšťanských domech.¹⁸⁹ Cyklus obsahuje zajímavosti ze studentského života - již zmíněný majáles, rvačku mezi českými a německými studenty v Plandrech a příběhy ze života autorových spolužáků. Časopisecká verze se od knižního vydání značně liší. Část povídek publikovaných v Obzoru byla vynechána, nebo zařazena jinam (Literární kuřátka, Dvojí promluva, Dobrovolník, Vousy, Radostné cestování).

Dvě závěrečné povídky cyklu nazvané Jihlavské typy jsou věnované pozoruhodným jihlavským postavám a figurkám. Povídka Semrád zaznamenává loutkové divadelní představení u malíře pokojů, písmomalíře a majitele loutkového divadla Semráda. Khorekl líčí smutný úděl souchotinářského dělníka ze sirkárny a „laufra“ (běžce) Khorekla, který pro pobavení publika za pár krejcarů obíhal třikrát během patnácti minut kolem náměstí. Vystoupení Khorekl předem ohlašoval na plakátech, běžecké umění předváděl v nápadně zbarveném oděvu a při běhu karabáčem odháněl dotěrné uličníky.

Pro úplnost přiblížím ještě zbylé povídky původního cyklu v Obzoru, které se do knižního výboru nedostaly. Povídka Dobrovolník, opatřená podtitulem Jihlavské typy č. 3, je příběhem syna Kosmákova bytného Karla.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Vychodil, P. J.: c. d., s. 343.

¹⁸⁹ Počátky betlémářství na Vysočině se spojují s Jihlavou, kde byly vystaveny první jesle v kostelech, po jozefínských reformách v měšťanských domech. Odtud se lidové betlémářství šířilo do okolí a dalších center, Vaclík, V.: České betlémy, Praha 1994, s.85.

¹⁹⁰ Kosmák zde píše: „*Jsa studentem v Jihlavě, bydlel jsem po osm let u jistého soukeníka K.*“ Kosmák, V.: Obrázky z kukátka V, in: Sebrané spisy, díl XVII, Brno 1913, s.64, srov. Rambousek, J.: Jihlava v díle moravského „kukátkáře“, in: Vlastivědný sborník Vysočiny,

Odehrává se v roce 1859, za rakousko-italské války. Karel, vyučený soukeník, se nepohodne s otcem a ze vzdoru vstoupí dobrovolně do vojska. Na jihlavském náměstí totiž právě za zvuků vojenské kapely verbují a každý dobrovolník dostane deset zlatých a černožlutou kokardu. Jelikož Karel neabsolvoval ještě vojenskou službu, je odvelen do výcvikového tábora, ale válka skončí dřív než výcvik mladých dobrovolníků. Rakousko prohrálo a Karel se kajícně vrací domů: „*Donesl místo válečných trofejí – plechovou misku na menáž a flaštičku na lak – a pak na jisté části těla tak zvanou „Kompagniestrafe“, tj. pětadvacet lískovkou.*“¹⁹¹

Literární kuřátka popisují počátky literární činnosti studentů na gymnáziu. Tři členové literárního kroužku, toužící stát se novými Shakespeary, Goethy nebo alespoň Čelakovskými, si navzájem čtou své výtvary a kriticky je hodnotí. Při jednom předčítání v jihlavském parku Heulos studenty nepozorovaně vyslechne profesor K., vmísí se do debaty, pochválí je za ušlechtilou zálibu a slíbí jim, že si jejich práce přečte a upozorní je pak na chyby. Studenty především potěší profesorovo zhodnocení prací, že jsou sice začátečnické, ale prozrazují nadání. Parodisticky pojaté ukázky začátečnické literární tvorby, milostnou povídku, elegii a začátek balady Kosmák obsáhle cituje.

Žert v povídce Vousy má blízko k studentskému humoru o mnoho mladšího Jaroslava Žáka.¹⁹² Plavovlasý student Pečínka, rozmazlený syn bohatých rodičů, závidí Kovárovi pěknou bradku a knír. Platí za spolužáka jídlo a pití, jen aby se dozvěděl zaručený recept na růst vousů. Kovář vyrobí z arabské gumy, sádla a mouky jakousi mast, namaže ji svému kamarádovi na obličej a nařídí, že se nesmí mýt, aby mast mohla lépe působit. Při hospitaci na hodině řečtiny si ředitel Chýle všimne studentovy začerněné tváře: „*Kýho kozla to máte pod nosem?*“¹⁹³ táže se a třída, která ví o „*Kovářově divotvorstvu*“, vybuchá v hlasitý smích. Poté, co i Chýle zjistí, o co jde, sarkasticky prohlásí: „*Nezná ještě ani nepravidelných aoristů a již*

svazek XI., 1998, uvádí, že Kosmák bydlel osm let u soukenníka Krona v Maternově, dnes Kosmákově, ulici č.35, srov. Vychodil, P. J.: c. d., s.30-31.

¹⁹¹ Kosmák, V.: *Obrázky z kukátka V.*, in: *Sebrané spisy Václava Kosmáka*, díl XVII., Brno 1913, s. 70.

¹⁹² Podobně i povídka *Serenáda* (1875) ze studentského prostředí. Zamilovaný sextán Fiala píše své zbožňované báseň. Nejprve složí rýmy: růže, kvete, může, hněte, a potom k nim dopisuje řádky. Plod svého úsilí zpívá pod oknem milé za doprovodu kytary. Když je v nejlepším, vpadne mu do serenády pan domácí: „*Kdybyste se raději učil a nechal toho vřeštění, vždyť lidé nemohou ani pokojně spát. Co máte s tou fiflenou naproti?*“ Konečný efekt nastane druhý den ve škole. Pan profesor zasedne za stůl, urovná si nákrčník, vytáhne sešit dějin a seznam studentů, šňupne si a vyvolá: „*Fiala.*“ Fiala ovšem nic neumí. „*Kdo celé večery ku kytáře huláká,*“ zhodnotí profesor, „*nemůže se učit. - Sekundam! (dvojku!) Sedněte si!*“ Kosmák, V.: *Obrázky z kukátek*, Praha 1981, s.71.

¹⁹³ Kosmák, V.: *Obrázky z kukátka V.*, in: *Sebrané spisy Václava Kosmáka*, díl XVII., Brno 1913, s. 50.

chce mítí vousy. Jděte domů a umyjte se, abyste tady neseseděl jako ubryndanec.“¹⁹⁴

Řediteli jihlavského gymnázia Pavlu Chýlovi¹⁹⁵ je věnována povídka Dvojí promluva. Na slavnostním shromáždění studentů a učitelů, uspořádaném při příležitosti nástupu nového ředitele školy, se Chýle se studenty dojemně loučí a vyzývá je k mravnosti a křesťanské zbožnosti, kterou staví výše než pouhou učenost. Nastupující ředitel řeční „bezmála takovým přízvukem a takovými posuňky, jakými divadelní pan ředitel Vanini na počátku sezóny velectěné obecenstvo v Jihlavě vítával“.¹⁹⁶ Odmítá sice tresty, které urážejí cit potrestaného, a klade důraz na humánnost, hlavním požadavkem je však pro něj přísné zachovávání školního zákona. Nejvíce se tehdejšího septimána Kosmáka dotklo, že nově jmenovaný ředitel nejen nepoděkoval svému předchůdci, ale své řeči se o něm vůbec nezmínil.

Radostné cestování je reportáž dopodrobna popisující průběh jedné cesty (všechny zastávky a zdržení) za bratrem Jiřím do Znojma. Hostinský Tesař jede do města na trh a vezme proto „studenta“ sebou. Už při výjezdu z Martínkova je opilý a cestou se zastavuje v kdejaké zájezdní hospodě. Vašík řídí sám poprvé povoz s koňmi a odvede je nakonec šťastně do bezpečí, když se Tesař na zpáteční cestě popere s formany.

Třetí výbor „z kukátek“, jehož součástí jsou i Vzpomínky bývalého studenta, nepřináší ani z jazykového hlediska, ani v přístupu k zobrazovaným skutečnostem nic nového. Autor se ve většinou projevuje jako humorista, využívá vtipu, ironie a sarkasmu. V povídce Rytířové ducha se objevují zvláštní ironická přirovnání, která mají oživit děj, vyžadují ale od čtenáře jistou znalost kontextu: „pokořil se dlouhovlasé ženě jako kdysi pařížská revoluce“¹⁹⁷, „rozkročen jak Sokrates“.¹⁹⁸ Srozumitelnější jsou pro čtenáře jednoduchá přirovnání na základě přírodního jevu, pro autora typická: „jako khámen ve vodě“.

Vzpomínky bývalého studenta lze srovnat s tematicky obdobnou prózou Františka Pravdy Štěpánův Vít se učí na kněze.¹⁹⁹ Zatímco je ale Kosmákov memoárové vyprávění postaveno na živém dialogu, Pravda zařazuje dialog

¹⁹⁴ Tamtéž.

¹⁹⁵ Chýle byl rázný a spravedlivý pedagog, Čech a vlastenec, který ve škole citlivě udržoval národnostní smír mezi českými a německými studenty a také neupřednostňoval žáky z bohatých rodin. Více k jeho osobě in: Rambousek, J.: Jihlava v díle moravského „kukátkáře“, in: Vlastivědný sborník Vysočiny, sv. XI., Jihlava 1998, s. 379-381, srov. Ladislav Fidler, Střední školství v Jihlavě, in: Jihlava – město a okolí, in: red. B. Bradáč, J. Mašek, V. Urbánek, Národohospodářská propagace Československa, řada A, 1933, s. 23-25.

¹⁹⁶ Kosmák, V.: Dvojí promluva, in: Obrázky z kukátka V., Sebrané spisy Václava Kosmáka, díl XVII., Brno 1913, s.43.

¹⁹⁷ Kosmák, V.: Rytířové ducha, in: Kukátko III., s. 294-295.

¹⁹⁸ Tamtéž, s. 292.

¹⁹⁹ Pravda, F.: Štěpánův Vít se učí na kněze, Praha 1926.

zřídka, o to častěji moralizuje. Kosmák se ve Vzpomínkách bývalého studenta moralizaci vyhnul. Vzpomínal na nejkrásnější období života – dětství. A dětství moralizaci nezná, zná jen nekonečné okouzlení z pocitu, že se stále něco otevírá a vše je nové.

Literární kritika o třetím výboru

Informace o knize ve Světozoru se omezuje pouze na výčet příběhů a jejich obsah. Povídky „*vynikají pravdivou často i tklivou poesii, mravní opravdovostí a slohem plynulým a případným.*“²⁰⁰ V souvislosti s čtyřdílným vydáním Kosmákových sebraných spisů, jež vycházely v 80. letech v Brně v edici P. J. Mathona²⁰¹, se v Literárních listech Pittauer zmiňuje o Vzpomínkách bývalého studenta, v nichž se střídá vtip „*s drastickým líčením osudu českého dítěte na německé škole.*“²⁰²

Lze říci, že výbor přináší standardní průřez tvorbou lidového povídkáře Kosmáka. Hlavních cílů, které si stanovil, tj. čtenáře poučit a pobavit, autor dosáhl. Osobně si cením nejvíce Vzpomínek bývalého studenta pro jejich literárně dokumentační hodnotu. Je škoda, že autor nenapsal více podobně vtipných reportáží jako Radostné cestování. Právě zde totiž nad jiné vyniká jeho smysl pro detailní postřeh a vtipnou charakteristiku situace. Kosmák se zde projevuje jako reportér a dokumentarista. Jeho nejlepší drobné povídky vždy čerpaly z vlastních zážitků, především ze zážitků z dětství. Vzpomínky bývalého studenta tak navazují na Upomínky na mou zemřelou matku a na linii povídek z Martínkova (Ruka ruku myje). Hodnocení můžeme uzavřít názorem M. C. Putny: „*Tím, že celé knižní dílo začíná právě těmito pasážemi - tj. vzpomínkami na matku, své dětství a studentská léta v Jihlavě – poznámka autorky; se Kosmák chová (sám toho arcí netuše) jako překvapivě moderní autor: On ručí svou vlastní osobou, svou zkušeností za všechno to, co bude dále vyprávět. – Leč, opět jako u autorů zcela (post) moderních: Už nikdy se mu nezdaří vyprávění tak působivé, věrohodné a strhující, jako když vypráví sám o sobě.*“²⁰³

²⁰⁰ an: Václav Kosmák, in: Světozor 23/1883, s. 270.

²⁰¹ Kosmák, V.: Sebrané spisy, Brno, P. J. Mathon, 80. léta, 4 sv.

²⁰² Pittauer, P. I.: Kukátko čili život v obrázcích III., in: Literární listy, 1884, s.135.

²⁰³ Putna, M. C.: c. d., s. 233.

IX) Kytice z vonného i nevonného kvítí

Roku 1885 vychází osm povahopisných povídek pod názvem Kytice z vonného i nevonného kvítí.²⁰⁴ V úvodu se autor odvolává na výrok nedávno zemřelého Albana Štolce, podle kterého je lidská duše schopna tolika proměn a přizpůsobení, že není zvířete, které by nemohlo být obrazem lidské duše, a ukazuje rozdílné živočichy v lidské podobě. Zkráceně povídky vycházejí pod názvem Lidský zvěřinec (1892).²⁰⁵

Po krátkém explicitu vysvětlujícím autorův záměr následují povídky, které nejsou nijak systémově řazené a mívají opět každá vlastní úvod. Převažují obrazy záporných lidských vlastností (Krkavice, Křeček, Opice, Lenochoď) a dobových společenských problémů (Kukačka). V osmdesátých letech 19. století vypukají na Moravě každodenní drobné národnostní zápasy v podobě tahanic o školy. V roce 1880 si Němci zakládají spolek Schulverein, který má za úkol zakládat v obcích soukromé německé školy. Česká strana odpovídá ustavením Ústřední matice školské. Obě organizace lákají a přeplácejí žáky druhé národnosti. Problémy vyplývající ze založení německé schulvereinské školy v české obci řeší povídka Kukačka. Kladné lidské vlastnosti představují pouze povídky Vlaštovka a Slaviček. Poslední povídkou výboru je Chrt, povahopis bezcharakterního prospěcháře Isidora Trnky. Ač rozsahem nejdelší, není próza dokončena. Zobrazuje Isidorovo mládí a dospívání a končí jeho odjezdem na studia do Prahy. Povahopisnou studii autor později rozšířil o druhý díl, této druhé verzi se budeme věnovat samostatně.

Kompozičním principem, na němž jsou povídky vystavěny, je jednoduchá paralela mezi člověkem a zvířetem. Stejně jako kukačka v hnízdě svých hostitelů se chová německý fabrikant Hirše v českém Zpátkově. Svou rozpínavostí vytlačí z obce původní české „malopodnikatele“ (řemeslníky a živnostníky) a ve prospěch německví ovlivní celý společenský život v obci. Variací „kukačky“ Hirše je německý Žid, který v obci prosazuje založení německé školy a „kukaččím vejcem“, které v obci i po odchodu obou zůstane, je sama německá škola (Kukačka). Dalším principem je kontrast. Jeptišku Beatu (Vlaštovka) vidí autor jako vzor píle, příčinnivosti a pokory, jako protiklad postav záporných (Lenochod, Křeček...). Vstupem do kláštera si zvolila svou životní dráhu, zatímco její sestry Laura, herečka, a Delfína, paní nadporučíková, v závěru života litují své volby.

Vypravěč nadosobní je v příbězích kombinován s autorským. V úvodu povídky, stejně jako v „kukátkových“ prózách, autor v ich - formě přibližuje čtenáři konkrétní lidskou vlastnost. V delší předmluvě k portrétu lakomce, v příběhu Křeček autor uvádí vlastní zkušenost s člověkem - lakomcem.

²⁰⁴ Kosmák, V.: Kytice z vonného i nevonného kvítí, Brno, 1885.

²⁰⁵ Kosmák, V.: Lidský zvěřinec, Opava, 1892.

Morální naučení vyplývá z děje, ale nechybí ani v explicitu, zde spolu s náboženskou tendencí: „*Nezřízená láska k penězům odloučila ho zde na zemi od manželky, od syna, ode všeho štěstí a blaha – a tam na věčnosti?*“²⁰⁶

Prostředím jsou opět vesnice a maloměsto, blíže specifikované „mluvícím jménem“ - „Zpátkov“ (Kukačka). Děj se odehrává v autorově současnosti, nebo nepříliš vzdálené minulosti. Příběh jeptišky a její rodiny ve Vlaštovce je situován do Bismarckova Pruska. Syžet povídek je prostý, bez časových odboček a zauzlení děje.

Nyní se krátce budeme věnovat postavám. Líný, tlustý Broušek (Lenochod) a paní Broušková, „*vykrmená koroptvička*“;²⁰⁷ jsou typickými představiteli biedermeieru, zastupují šosáctví, maloměšťáctví, ale také a hlavně pohodu domova. Den pan Broušek tráví výhradně spaním a návštěvou oblíbeného hostince, doma je mrzutý, ale v hospodě hýří moudrostí a vtipem. Svojí fyziognomií i hlavními zájmy připomíná jiného známého „literárního“ měšťáka, pana Broučka ze satirických próz Svatopluka Čecha, navíc má podobné zvukomalebné jméno. Biedermeierovským měšťákem se zdá být i čerstvý vdovec Kubík (Opice). Jde se pobavit na masopustní bál a vyhlédnout si novou nevěstu, s níž by opět zasedl k rodinnému krbu, a aby příliš neutratil, vybere si k zábavě levnější hostinec. Na zábavě ale ztratí zábrany a opije se natolik, že jej zvolí králem masopustu. Veselá společnost kolem něj tančí a posmívá se mu, ani si nešimne, že Kubík je už mrtev. Vdova Stehlíková (Krkavice) zastupuje typ krkavčí matky, která zabije svou dceru Voršilku, aby se znovu mohla provdat. Protikladnou ženskou postavou je Kristina (Slaviček). Nejdříve se obětavě stará o svého otce, později o muže a děti. Lakomec Držák (Křeček) o rodinu příliš nedbá. Stejně jako Molièrův Harpagon tráví čas počítáním peněz a věčným strachem o ně: „... *příplazil se se světlem v ruce do kumbálku ke své pokladně... oči se mu zasmály při pohledu na celé vázy cenných papírů a směnek.*“²⁰⁸ O skutečnosti, že si autor „vypůjčil“ tento lidský typ od Molièra, svědčí postava Držákova syna, který si potají vypůjčuje u Žida, aby mohl hostit přátele a patřičně se šatit, a scény přímo připomínající Molièrova Lakomce: Držák potají v noci kontroluje svoji nejnovější skrýš a povídá si s penězi: „*Jakpak se máte, moji pěkní, krásní?*“²⁰⁹

Nebudeme se zde více zabývat jazykovou stránkou, neboť vykazuje stejné rysy jako v povídkách předchozích. Pouze povídka Slaviček je proložena texty písní v míře vyšší, než je u autora obvyklé. Autorem některých písní je sám Kosmák – „*Slunéčko zapadá*“. Povídka Krkavice je laděna velmi expresivně až hororově.

²⁰⁶ Kosmák, V.: Lidský zvěřinec, Opava 1892, nákladem „Slezské kroniky“, s.82.

²⁰⁷ Kosmák, V.: Lenochod, in: Lidský zvěřinec., s. 116.

²⁰⁸ Kosmák, V.: Křeček, in: Lidský zvěřinec, s. 81.

²⁰⁹ Tamtéž.

Literární kritika o Kytici z vonného i nevonného kvítí

František Bílý v Osvětě předpovídá Kytici z vonného i nevonného kvítí „podobný osud“ jako měla Kukátka: „...pronikne až do nejodlehlejších krajů a dědin“. Zároveň lituje, že oproti Moravě si autor „v Čechách jen namáhavě klestí cestu“ a mnozí ho pokládají „víc za moralistu a spisovatele nižší kategorie“. Kosmák podle něj ukázal, že je „mistrem dvojího těžkého umění – povahotvorby a prostonárodnosti“, zdůrazňuje „překvapující věrnost“ ve vystižení „prostonárodního ducha a rázu“: „Přirozenost, plnokrevná životnost a drastičnost líčení“ je důkazem, že „nemůže být zdárnějšího naturalisty nad Kosmáka.“ V Krkavici je „zvláště jemně stopován postup duševní“ matky, která se chystá k hrůznému činu a „nikdo ji nedoče bez hlubokého dojmu“. „Slabší práce“ - Křeček, Opice, Vlaštovička - sice „trpí leckterou vadou uměleckou“, ale Slaviček a Chrt „...by postačili spisovateli založiti pověst“. V Chrtu vyzdvihuje především „realistické líčení se zvláštní ostroší“, které usiluje o dosažení ideální nápravy, ale „...nikoli ve smyslu moralistním“. Slavička nazývá „líbeznou idylou v proze“.²¹⁰

Kritik Literárních listů, podepsaný šifrou –ad–, považuje Křečka za „nejpěknější z celých povídek“, na druhé místo staví povídku Lenochoď: „Utěšená kresba jediného dne Břouškova. Humor prochvívá celým dějem.“ Trápení Voršilčino v Krkavici působí dle něj „trapně na čtenáře“, standardní úroveň naopak má Opice: „Pěkná masopustní črta s tendencí mravně naučnou.“ Vlaštovce vytýká „mnohé, ne vždy místné reflexe a úvahy“.²¹¹

Oběma kritikům vadilo nedokončení Chrta: „Bylo by snad lépe počkati, až by se byl mohl Chrt pojati celý.“²¹² Práce „kusá“ do samostatné knihy „neměla se nikdy dostati“.²¹³ Bílý kritizoval „moralizující přídatky“, které autor „leckde vsunul“. Literární listy kritiku omezily na vady formální: „...některé výrazy do mluvy spisovné méně se hodí.“ Kritiky shodně oceňují humor a satirické zpracování látky.

Osobně se domnívám, že kritika Osvěty byla objektivnější. Skutečnost, že kritik Literárních listů „přehlédl“ Kosmákovy moralistní tendence (dokonce i závěrečné), svědčí o uplatňování jednostranného pohledu na literaturu.

²¹⁰ Bílý, F.: Kytice z vonného i nevonného kvítí, in: Osvěta 1886, s.85-86.

²¹¹ –ad–: Kytice z vonného i nevonného kvítí, in: Literární Listy, 1885, s.293.

²¹² Bílý, F.: c. d., s. 86.

²¹³ –ad–: c. d., s. 293.

X) Chrt

Stejně jako celá Kosmákova literární tvorba je také Chrt těsně spjat s periodickým tiskem: vycházel na pokračování v Hlasu od 17. října 1884 do 18. května 1887 jako součást rozsáhle koncipovaného cyklu nazvaného Lidský zvěřinec. První díl byl publikován v Kytici z vonného i nevonného kvítí, rozšířená verze vychází samostatně roku 1888.²¹⁴

Tématem rozsáhlejšího prozaického obrazu je bezohledné prospěchářství a patolízalství zosobněné postavou Isidora Trnky, ale i jeho otce. Hlavního hrdinu autor připodobnil jednoduchou analogií k chrtu, kterého vidí jako zvíře „nejhltavější a nejnestálejší ze všech psů....“²¹⁵ Podobně jako většina literárních postav měl i Isidor Trnka svůj živý vzor – novináře Václava Antonína Crhu.²¹⁶ Chtěje ale předejít sporům autor v předmluvě ke knižnímu vydání předesílá: „*Nenakreslil jsem zde snad některou živou osobu, nýbrž chtěl vylíčiti typ člověka – chrtu.*“²¹⁷ Dalším tématem je národní odrodilství demonstrované postavou Isidora a jeho poněmčelých spolužáků. Subtémata se neliší od jiných prací - špatné mezigenerační vztahy, mateřská láska zosobněná postavou Isidorovy matky, povrchnost městských pseudovzdělaných slečen Melanie, Otylie...

Z hlediska kompozice je povídka rozdělena do dvou dílů se samostatně číslovanými kapitolami. Povahopisu předchází prolog s autorským komentářem. Fabule je jednoduchá, bez vedlejších odboček a retrospektiv. Provázanost kapitol, které stály v periodiku původně samostatně, zůstala někde vyjádřena explicitně: „*Co se dále událo, poví nám kapitola budoucí.*“ (na místo pokračování přistě).²¹⁸ První díl bychom mohli označit za rozsáhlou expozici, která nás seznamuje s hlavními protagonisty příběhu. Líčí dobu od Isidorova dospívání a studií na gymnáziu do jeho odjezdu do Prahy na další studia. V chudičké dějové linii zaznamenáváme dva zlomy. Isidor odchází z německého gymnázia a vstupuje do kláštera, aby mohl finančně méně náročným způsobem dostudovat. Druhým zlomem je neméně pragmatické Isidorovo vystoupení z řádu a odchod z kláštera. Po ukončení prvního dílu nebylo autorovi samotnému jasné, jak děj rozvíjet dále. Proto se v Hlasu z 10. července 1885 obrátil ke svým čtenářům: „*Ten Chrt natáhl se mi pod*

²¹⁴ Kosmák, V.: Chrt, in: Hlas, 1884 – 1887.

²¹⁵ Kosmák, V.: Chrt, Praha, 1981, s.7.

²¹⁶ Crha, V. A., spisovatel, redaktor, ukončil studium klasické filologie na pražské universitě, od roku 1858 působil v redakci Pražských novin, od roku 1861 publikoval v Národních listech a dalších periodikách, v letech 1869-79 vydával na Moravě politický provládní deník Morava, posměšně nazývaný „Mrva“, později přejmenovaný na Moravan, in: Hýsek, M.: Literární Morava 1849-1885, 1911, s.215-220, srov. Otto J, díl V. , Praha 1892, s.718.

²¹⁷ Předmluva ke knižnímu vydání z roku 1888, též doslov Kopecký, M., in: Kosmák, V.: Chrt, Praha, Vyšehrad 1981, s. 337.

²¹⁸ Kosmák, V: Chrt, Praha, 1981, s. 32.

rukama tak, že ho nebylo možná do úzkého rámečku vtěsnati. Tímto dilem ukončil jsem první díl celého většího obrazu. Druhý díl ukážu Ti někdy později.“²¹⁹ Vlastní příběh počíná až Isidorovým příjezdem do Prahy. Znamenitym manévrováním si získává přízeň své bytné a její dcery Melánie, současně však udržuje kontakt s rodinou hospodského Rambouska a se správcovými Buršovými v rodném kraji. Autor nechává čtenáře v neustálém napětí, koho nového Isidor ošálí a kterou ze slečen si nakonec vybere. Přispěním rady Erdmana, který je v příbuzenském poměru se správcovými, se Isidor stává redaktorem provládního listu Rádce lidu a zanechává studií. Spád děje se urychluje po smrti Isidorovy matky, kdy otec prodává statek a stěhuje se za synem do Prahy. Náhlý obrat způsobuje neočekávané setkání rodin Kvasničkovy a Buršovy v Brně. Isidor přichází o přízeň obou rodin, následně i rodiny Rambouskovy. Současně je zastaveno vydávání Rádce lidu. Děj příběhu spěje chvatně k závěru, který je podán jakoby v bodech. Isidor se ocitá na mizině a vstupuje do služeb tajné policie ve Vídni jako placený „špicl“. Starého Trnku nepřijmou v klášteře, kam se hodlá bez peněz ve stáří uchýlit. Odmítne si jej vzít i vdova hokynářka, která se objevuje jen z tohoto důvodu znenadání „na scéně“. Následuje časový skok deseti let a poslední kapitola. Starý Trnka končí jako žebrák. O Isidorovi se dozvídáme jen zprostředkovaně - „*dělá pořád špicla, ale je prý hotový lump, ani plechého kabátu nemá.*“²²⁰

Kompoziční nedostatky vyplývají z autorovy metody psaní na pokračování. Hlavní dějovou linii měl Kosmák pravděpodobně načrtnutou a je zpracována dostatečně, až na chvatný závěr. Dílčí témata jsou však propracována nestejnoměrně metodou v podstatě kukátkovou. Prostor věnovaný vedlejším postavám není vždy vyvážený, některé vstupují do děje pouze za jednorázovým účelem, nebo se objevují nesystémově. Melánie přestává usilovat o Isidora a vytrácí se z příběhu (kapitola XXX.), aby se znovu znenadání objevila (kapitola LII.) a vypravěč mohl novou zápletkou - vlastně opakováním staré - „nastavit“ dějovou linii příběhu.

Vypravěč nadosobní je kombinován s autorským, promlouvá většinou er-formou, pokud kontaktuje čtenáře, pak ich-formou. Vzájemně konfrontuje plány postav, komentuje jejich jednání a odhaluje skutečné záměry, což vyvolává u čtenáře ironický efekt a potvrzuje autorovo vypravěčské umění: Isidor jako placený donašeč začne nosit čamaru, aby se dostal mezi české studenty. Melanii namluví, že čamaru zakoupil kvůli ní. Melánie po Isidorově odchodu „*počala radostí poskakovati: „Má mě opravdu rád!“*“ Ihned vše sděluje matce, která reguje takto: „*Milé děvče, toho si předcházej... Takových poctivých a svědomitých mladých pánů je teď tuze málo.*“ Vypravěč

²¹⁹ Kopecký, M.: Ke dvěma Kosmákovým románům, VVM 1971, s.368.

²²⁰ Kosmák, V.: Chrt, Praha, 1981, s. 336.

ironicky: „*Nebohá hostinská, kdyby byla měla alespoň tušení o té velké poctivosti Isidorově!*“²²¹

Čas plyne chronologicky bez retrospektiv, zachycuje atmosféru šedesátých a sedmdesátých let 19. století. Padne zmínka o Kollerově a Taaffeho místodržitelské vládě, o hrozícím konfliktu rakousko - francouzském.

Příběh je zasazen do prostředí moravské vesnice, do nejmenovaného krajského města, dále do Prahy, Brna a Vídně. Město s vyšším gymnáziem v mnohém připomíná Jihlavu, ale i Brno. Studentské prostředí autor líčí na základě vlastních vzpomínek a zážitků, charakterizuje je i jazykově – latinsky se mluví ve vyšším gymnáziu: „*Trnka, Trnka, ubinam est eloquentia tua?*“²²² německy a česky ve spolcích studentů. Převážná část příběhu se odehrává v Praze. Vypravěč disponuje dosti povrchní znalostí hlavního města, zmiňuje proto pouze pražské dominanty - Karlův most, Petřín a Strahov. Děj se odvíjí v uzavřených prostorech hostinců, salonu správcových, českho spolku Beseda, divadelního sálu, které by stejně dobře mohly figurovat v i jiném městě. Prostřednictvím redakce Rádce lidu autor zobrazuje prostředí novinářské. Brno se objevuje jen okrajově, opět zastoupeno uzavřenými prostory – hostincem, redakcí Rádce lidu. Do Vídně zajíždí rada Erdman pro instrukce, v závěrečném obraze se ve Vídni ocitá Isidor špiclující v tamním hostinci.

Jak je u autora obvyklé, nesou postavy příběhu buď jen kladné, či naopak jen záporné, rysy a jsou zobrazeny už tradičně ve vzájemném kontrastu. Pouze u postavy Isidora se Kosmák pokusil zachytit vnitřní vývoj postavy. Nesmělý a zakřiknutý chlapec nastupující do gymnázia se doslovně řídí radami otce: „*Pamatuj si, Isidorku, kdo nemůže přeskočiti, má podlézti... Uvidíš, budeš-li podlízati těch několik roků ve školách, stane se z tebe pán...*“²²³ Po počátečních ústřích a výsměchu spolužáků odjíždí mladý Isidor do Prahy již jako člověk vědomý si svých předností a rozhodnutý se jakýmkoli způsobem prosadit. Na krátký okamžik, při smrti matky, autor dokonce u něj zaznamená kladnou pohnutku: „*...pohnulo se v něm srdce a oči mu zavlhly. Zalomil mimoděk rukama, pohlédl na otce a zabědoval: „Bože můj, ta chudák vypadá!*“²²⁴ Isidor dojde matce pro lék na utišení bolesti, od nemocné ale již odchází s lehkým srdcem, že nemusí „*na její konec čekati.*“²²⁵ Náhlé milostné vzplanutí k herečce Polabské připraví načas Isidora o rozvahu, rozhazuje peníze, přestává se ohlížet na vlastní prospěch. Ironií osudu jej Polabská odmítá slovy vyjadřujícími jeho smýšlení o ostatních ctitelkách: „*...kdybych se snad někdy mohla odhodlati podati svou ruku*

²²¹ Tamtéž, s. 141.

²²² Tamtéž, s. 26.

²²³ Tamtéž, s. 9 – 10.

²²⁴ Tamtéž, s. 202.

²²⁵ Tamtéž.

mužovi před oltářem, musel by to býti jinaký – než vy!“²²⁶ Vypravěč vzplanutí vidí jako zhoubnou vášeň, Isidor se nám ale takto představuje z poněkud lidštější stránky: „Přiběhl domů a klesl zoufale na pohovku: ‚Jsem u konce!‘ zabědoval. ‚Ta jediná, kterou jsem miloval, pohrdla mnou...‘“²²⁷ Po odmítnutí Polabské v jeho povaze opět převládá chamtivost a nezřízená touha po blahobytu. Ty spolu s dalšími vlastnostmi Isidora nakonec zavedou dál než otce, je totiž schopen zradit i své nejbližší. Ač to původně neplánuje, připraví otce o úspory a ještě se mu vysměje: „Že jsem vás přelstil, to vás může upřímně těšit, vždyť jste byl tolik let mým učitelem v lišáctví.“²²⁸ Isidorovu osobnost poznáváme z více pohledů jako jsou vnější vzhled – „zrzavý lišák“, kterému „z očí vykukovalo chytráctví“, chování – vždy uhlazené, řeč – velmi slušná, zdvořilá až ponížená: „...naklonil poslušně hlavu a sáhl po převorově ruce. ‚Zaplat’ Pán Bůh, jemnostpane, za všechno, zvláště za tu poslední radu, budu se dle ní řídit.“²²⁹ Právě běžná hrdinova řeč kontrastuje s vnitřní řečí postavy a odhaluje Isidorovy záměry: „Ten páter převor je člověk z nebe, toho jaksepatří oškubu.“²³⁰ Ke stereoskopickému popisu patří i vnímání postavy vedlejšími aktéry příběhu, s nimiž je Isidor ve vzájemné interakci. V klášteře se všem zdá, že z Isidora bude „dokonalý klášterník“, ale páter přijímající novice podotkne: „Jen jedno se mi nelíbí...že jídá tuze hltavě, to nesvědčí o umírněnosti.“²³¹ Tato volná asociační narážka koresponduje s úvodním komentářem vypravěče o povaze chřta. Isidorovo vystupování ve vztahu k dobrodincům je okázale teatrální: „...uchopil paní správcovou za ruku a šeptal jakoby citem přemožen: ‚Tisíceré díky, můj strážný duchu‘ a líbal ji vroucně několikrát po sobě.“²³² K rodičům se oproti tomu chová přezíravě a jejich podporu bere jako samozřejmost: „Kolik mi budete měsíčně posílati?‘...usmál se pohrdavě: ‚Tím bych si špatně zdvihl v krku. No, však přidáte.‘“²³³ Podobný nepoměr je i v četnosti dopisů. Rodičům píše zřídka a velmi stroze. Svým mecenáškám adresuje obšírné listy.

Druhou postavou, jíž autor věnuje poměrně značný prostor, je otec Trnka. Vnější detailní charakteristika předznamenává vnitřní charakter: „...vysoký, hubený rudovlasý muž, chodíval vždy s hlavou kupředu nakloněnou, jako by stálými poklonami byl trochu zhrbatěl. Z očí vykukovalo mu chytráctví a kolem úst pohrával mu ... úsměv, z něhož si člověk nevěděl co vybrati, je-li

²²⁶ Tamtéž, s. 248.

²²⁷ Tamtéž, s. 249.

²²⁸ Tamtéž, s. 329.

²²⁹ Tamtéž, s. 101 – 102.

²³⁰ Tamtéž, s. 102.

²³¹ Tamtéž, s. 58.

²³² Tamtéž, s. 94.

²³³ Tamtéž, s. 90.

to vlidnost nebo uštěpačnost. ²³⁴ Starý Trnka zosobňuje tytéž vlastnosti jako syn. Isidor je však jeho horší variací. O vnitřním vývoji Isidorovy postavy svědčí detail ze vstupní pasáže novely srovnávající oba Trnky – Isidor: „...*byl o polovičku menší a hubenější a ještě neměl onoho podivného úsměvu kolem úst.*“ ²³⁵

Nyní k postavám Isidorových nápadnic. Otylie Buršová, zpanštlá a namyšlená správčova dcera, má svůj opak v prosté, nezkušené a důvěřivé Beatě. Jméno Beata bylo jistě použito záměrně, latinský výraz „*beatus*“ znamená blažený, šťastný. Otylie patří k zámku a panským úředníkům, Beata je pracovitě venkovské děvče, její jedinou radostí a starostí bude jednou vlastní rodina. Sňatek s Beatou radí Isidorovi i umírající matka. V Praze o Isidora usiluje znučená a povrchní Melánie, dcera hospodské Kvasničkové. Melanie představuje stejný typ pseudovzdělané městské krásy jako hrdinka druhého rozsáhlejšího povahopisu Eugenie. V poměru k ostatním Isidorovým ctitelkám věnuje autor nejvíce prostoru právě rozmazlené a ufnukané Melanii. Nejčastěji ji zastihneme před zrcadlem. Melanie jedná afektovaně, podobně jako herečka: „...*špoulila ústy, šlehala velkýma očima na vše strany a pitvořila se co možná nejnápadněji. Myslila, chudák, že se na ni celá Praha dívá, a on se skutečně leckdo po ní ohlédl, ale nikoli s obdivem.*“ Je charakterizována typickým gestem: „*Vička se nadzdvihla a hned zase zavřela jako klapky na harmonice ... tak řekly oči slečniny ... Mamá je tuze hloupá.*“ ²³⁶ Herečka profesí - Vlasta Polabská - Isidora odmítá a využívá jej podobně jako jiné své obdivovatele. Lidsky pochopitelné se proto jeví Isidorovo milostné vzplanutí k emancipované Polabské, která se ale nehodlá vzdát kariéry a upřednostňuje profesní růst před založením rodiny. Polabskou autor charakterizuje jen vnějším vzhledem a chováním (vystupuje vždy jako herečka), její postava není ani kladná ani záporná, je pomíjivým jevem divadelního světa, představuje „*pestrou květinu, jež květináři vystavují*“ ²³⁷. Vypravěč Polabskou sám nehodnotí, ale naznačuje, jak ji budou přijímat „*laskavé čtenářky*“: „*Ta hadice jej zničí!*“ ²³⁸ Oproti Beatě - „*vonné rezedě v domácí zahrádce*“ ²³⁹ - Polabskou vnímají čtenáři a čtenářky jako zkažený produkt divadelního světa, jehož uvolněnější morálka měšťáky vždy dráždila. Jednoznačně kladnou postavou zosobňující mateřskou lásku a starostlivost je Isidorova matka. Autor ji charakterizuje vnitřně a situačně, chybí charakteristika vnější. Postava nese určité rysy připomínající autorovu matku. Poetická pasáž, kdy Isidorovi stříhají vlasy před vstupem do kláštera,

²³⁴ Tamtéž, s. 9.

²³⁵ Tamtéž.

²³⁶ Tamtéž, s. 122.

²³⁷ Tamtéž, s. 336.

²³⁸ Tamtéž, s. 281.

²³⁹ Tamtéž, s. 336.

připomíná Upomínky na mou zemřelou matku: „...stála uplakaná u stolu a rovnala Isidorovy ustrížené kadeře. Kostelnice ... vedle ní. „Tady máte, drahá sousedko, také pramínek těch Pánu Bohu obětovaných vlasů. Uschovejte si je dobře. Víte, takové vlasy táhnou štěstí do domu. Podělím jimi celou svou přízeň.“²⁴⁰ Studenti Josef Bienkava (Pěnkava) a Gambrinus (Josef Špaček) se stydí za svou národnost, mluví jen německy a Čechům se vysmívají. Opačným typem je student Kovář. Nadšený vlastenec Kovář nosí čamaru, zasedá v českých spolcích, aktivně se účastní všech akcí podporujících český národní život. Tentýž Kovář (shoduje se fyziognomie, způsob oblékání i jméno) vystupuje ve Vzpomínkách bývalého studenta. Redaktor Škrábek je jedinou postavou z kanceláře Rádce lidu, kterou poznáváme blíže. Představuje bezpáteřnost provládního novinářství, je kdykoli připraven vyměnit pero a „psáti, jak nová vláda bude chtít“.²⁴¹ Typická je scéna v redakci po zániku novin: „Všichni zbledli, jen Škrábek ne ... Zachechtal se: „Toto je zase jednou podařený špás!“ a počal skládati papíry na svém stolku.“²⁴²

Vypravěč kombinuje povídku s fejetonem. Dialog postav tvoří třetinu až polovinu textu a komunikace mezi nimi probíhá i prostřednictvím dopisů. Jazykové prostředky odpovídají prostředkům v předchozích pracích – jsou zastoupeny lidová mluva a germanismy, včleněny popěvky, písně... Častým jazykovým prostředkem je přirovnání. Isidorovy rudé vlasy vyvolávají asociaci s Jidášem, přirovnáván je i k ježkovi na základě stejné vlastnosti, podle níž je pojmenován (trnka i ježek mají ostny). Ve větší míře se vyskytují slova zvukomalebná, mohou nést pejorativní příznak – Beata „břínkala na kytaru“. Vřadí-li autor do textu kazatelskou promluvu, provede to velmi citlivě a jazykem bohatě obrazným tak, že nenaruší celistvost textu (zde zvukomalebné nahromadění l a r): „Život dobrého křesťana je plavbou proti proudu, stále namáhavou plavbou, a v každé vlně... je aspoň jedna krůpěť hořkosti, a mnohé přemnohé jsou hořkost sama. Jen kdo pluje proti proudu ... jen ten dospěje čistého zdroje blaha.“²⁴³ Opět nechybí romantický postoj, když se vypravěč v kapitolách o Isidorově studiu nechá unést vlastní vzpomínkou: „Ó, doby studentské, jak jste bývaly krásné! Kdo by si vás se sladkou teskností nevzpomínal!? Vy modřiny a vyškubané chomáče vlasů, jak jste mladé srdce těšivaly!“²⁴⁴

²⁴⁰ Tamtéž, s. 58.

²⁴¹ Tamtéž, s. 316.

²⁴² Tamtéž, s. 320.

²⁴³ Tamtéž, s. 62.

²⁴⁴ Tamtéž, s. 12.

Literární kritika o Chrtovi

Kritika v Literárních listech konstatuje, že práce, jejímž cílem bylo vyličit povahu sobce, „*snad ne všem přísným požadavkům estetickým vyhoví, ale...účelu svému zajisté plnou měrou vyhovuje*“. Vyzdvihuje postavu Isidorovy matky, vytýká autorovi některé formální vady, mezi něž patří už tradičně „*slova příliš drastická*“.²⁴⁵

Nadšeně reagovala česká kritika Národních listů. J. Kuffner po přečtení Chrtu a Eugenie řadí Kosmáka „*do první řady mezi české romanopisce*“. Vyzdvihuje především jeho realismus a to, že námět pochází z českého prostředí. Kosmák staví „*základ k českému románu s velkým aparátem: české postavy, české otázky, české niveau společenské*“, je tak „*naveskrz domácí, vlastní, nevypůjčený*“. Kuffner pouze lituje, že česká kritika si jej doposud nevšímá: „*...máme jej za nějakého kukátkáře, který nestojí za povšimnutí...*“ Srovnává Kosmáka s Pravdou. Ale Pravda je oproti Kosmákovi „*idealista, dekoratér*“ přísně rozlišující postavy. Hodní „*mají pěknou tvář*“, zlí jsou „*oškliví jak ďábli*“, na konci povídky nechybí nikdy „*malé kázáníčko*“. Kosmák se naopak Kuffnerovi jeví jako „*spravedlivý na všechny strany*“. „*Ideálních povah u něho není,*“ a tak „*netají dobré hnutí u taškáře...vlepí bez okolků bradavici do obličeje, který se vám začínal nejlépe líbit.*“ Pro romantiku „*nemá absolutně smyslu*“. Je autorem „*spíše satirickým než poetickým, spíše drsným a chladnokrevným, než zaníceným a vřelým.*“²⁴⁶

Kritik Osvěty Vykoukal vidí v Kosmákovi naturalistu. Kosmákův „*naturalismus*“ je naturalismem spočívajícím v „*látce a kresbě povah*“. Domnívá se, že tendence „*kresbám jeho není na újmu, pokud se netlačí příliš nápadně na světlo*“. Chrtovi vytýká nedostatky kompoziční: „*osnově a stavbě svého díla*“ věnoval autor „*méně péče*“ a užívání obhroublých výrazů: „*...utkvělost na slovech hrubých lidí uměleckému dílu krásy přidati nemůže.*“ Isidor Trnka je podle něj podobný „*Gogolovu Ivanu Pavloviči Čičikovovi*“.²⁴⁷

Nejobjektivnější hodnocení Chrtu (i Kosmákovy spisovatelské osobnosti) pochází z pera kritika Času Herberta Gordona Schauera: Kosmák je „*naivním, přirozeným, nenaučeným naturalistou*“. Zobrazované jevy má „*odpozorované*“, nikoli konstruované a není také pozorovatelem „*objektivním, neosobním, nevzrušitelným ... jak si to přeje Zola a naturalisté*“. Za všemi příběhy vždy cítíme „*takřka tendenčně působící*“ osobnost Kosmákovu. Kosmák nemá „*oné šířky pozadí ani onoho tvůrčího klidu*“ jako umělci - romanopisci, ale „*síla Kosmákova neleží v kompozici*“.

²⁴⁵ Tichý, A. F. (Dlouhý, F.): Chrt, in: Literární listy 1888, s.290-292.

²⁴⁶ β- (Kuffner, J.): fejeton NL, roč. XXVIII., č. 234.

²⁴⁷ Vykoukal, F. V.: Osvěta 1889, s. 185-186.

Chrta hodnotí Schauer „mnohem výše“ než novelu Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil (1889), přestože kompozičně je tomu naopak. Srovnává jej s Flaubertovou *L'éducation sentimentale*. U Kosmáka ale „zůstává vše ve sféře takřka soukromé“. Čtenář nikde „nepřehlédne přes plot“ ohraničující „osobní styky hrdinovy“, zatímco Flaubert rozvíjí před očima čtenáře „obraz celého života“. Rozdíl mezi oběma formuluje jako rozdíl mezi „školovaným umělcem a naturálním talentem“. Psychologizace „po způsobu ruských romanopisců“, schopnost „zahloubati se, řešiti těžký problém ... je mu cizí.“ Schauer nepřehlíží kompoziční nedostatky Chrta, především jeho „násilné skoncování“: „Mnohdy se [Kosmák] rozežene příliš doširoka ... ale ztratí patrně trpělivost, dělá skoky, mnoho jen tak naznačuje, aby celou věc už jen ukončil.“ Jiným typickým nešvarem je široká expozice a rozuzlení „skoro jen zběžně skicováno“. Odsuzuje závěrečné reference v Chrtu „o dalších osudech děvčat“ (Melanie, Polabské, Otylie): „Co... je umělci do toho?“ táže se. Dochází k závěru, že Kosmák není „epik“ ve smyslu moderního romanopisce, ale „humorista“. Důkazem je mu způsob „zachycování, provádění jednotlivých osob po jevišti a způsob, kterým se autor k nim zachovává.“ Řadí jej ale k odlišnému typu humoristů, než byli Rabelaise, Sterne, Dickens, protože Kosmák „nedosahuje nestrannosti velkých epiků“, na své postavy se „zlobí, má radost z toho, když je může zkompromitovat“, Kosmákovi - spisovateli ale přiznává „velký kus básníka“. Lásku Isidorovy matky k synovi, zoufalství nad jeho vyloučením z kláštera, její nemoc a smrt pokládá za „momenty tak pravdivé, tak hluboko dojímající, jak toho dovede jen pravá poezie.“²⁴⁸

Schauerovu kritiku později rozšířenou a otištěnou samostatně ve Spisech (1917) pokládáme dodnes za nejobsáhlejší a nejobjektivnější zhodnocení Kosmákovy práce. Naopak Kuffnerova kritika připisuje Kosmákově tvorbě některé vlastnosti, kterých autor nedosahuje. Kosmák zobrazuje postavy černobíle a stejně jako Pravda zná „ideální povahy“ - v Chrtu Isidorovu matku, studenta a Slovana Kováře, Beata, farář. Nedomnívám se rovněž, že Kosmák „nemá smyslu“ pro romantiku. Skutečností ale zůstává, že v Chrtu nemá romantika příliš prostoru.

Za velkou oblibou Chrta a jeho četnými reedicemi se jistě skrývá fakt, že charakteristická vlastnost připisovaná chrtovi se z lidské společnosti neztratila.

²⁴⁸ Schauer, H. G.: Jak Martin Chlubil bloudil ..., Chrt, Čas, 1889, s.625-627.

XI) Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil

Druhá rozsáhlá novela z venkovského prostředí publikovaná v Obzoru 1886-7 vychází jako celek roku 1889. Kompozičně je lépe propracována než Sláva a úpadek pana Jana Kroutila, pololánika z Drnkálova, zpracovává však podobné téma, postavy i děj jsou si v mnohém podobné.

Hlavním námětem je zpanštění sedláka, nebezpečí odnárodnění a odcizení se své vrstvě. Po tomto „bloudění“ nachází Chlubil „pravou cestu“ - návrací se k svému národu, k opravdovosti víry a k selskému stavu. Zatímco Kroutil je zvolen starostou obce, Chlubila volba vynese k veřejné činnosti vyšší - stává se zemským poslancem za německou stranu a post starosty v obci přijde pak už jako samostatný doplněk. Do popředí se tak dostává otázka národnostní. Rok 1871, kdy byl zvolen poslancem za venkovskou skupinu Znojmo - Vranov - Moravské Budějovice Anton Konvalín z Nových Syrovic - živá předloha Chlubila, byl vyplněn bouřlivými jednáními o budoucím českém vyrovnání, jehož předpokladem se staly fundamentální články, které výrazně zvýšily pravomoci zemského sněmu. Boj mezi českou a německou stranou o převahu v moravském sněmu odpovídá v obecné rovině i další dobově palčivé otázce – volbě školy. Chlubil zapisuje syna Rudolfa do školy německé, přes protesty svých vlastenecky smýšlejících sousedů, které se ukáží jako oprávněné. Rudolf je odtržen od českého prostředí i od svého stavu, a ačkoli i u něj autor v závěru novely naznačí možnost nápravy, Rudolfův osud zůstává otevřený. Subtémata jsou obdobná jako v ostatních pracích, proto se jim nebudeme věnovat. Autobiografický motiv je včleněn do pasáže loučení Rudolfa s rodinou před odjezdem na studia. Věrná služebná Markyta zašije do peřin mladého studenta ochranný medailónek s obrazem Panny Marie. Stejný motiv se objevuje i v kukátkových prózách Mateřídouška a Láska mateřská.²⁴⁹

Kompozičně lze novelu označit za nejpropracovanější autorovo dílo. Už v úvodní kapitole je v rozhovoru Chlubila se ženou naznačeno hlavní téma příběhu. Děj je plynulý a logicky propojený, bez vedlejších odboček a zbytečného ulpívání na variacích téhož tématu (ve srovnání s kapitolami neustále stupňovitě variujícími zpanštělost sedláka v novele o Kroutilovi). Novela je rozdělena do dvou dílů. Autor, vědom si osnovy, věnuje stejný prostor jak Chlubilovu společenskému vzestupu, tak i jeho pozvolnému pádu. První díl je logicky ukončen volbou, Chlubil se ocitá na vrcholu své slávy a může následovat už jen pozvolný pád. Oproti jiným pracím novela

²⁴⁹ Obě povídky popisují tentýž zážitek. Medailon s obrazem Panny Marie provázal na studiích i Kosmák a jednou jej dokonce zachránil, když usnul s rozžatou svíčkou nad knížkou. Peřina doutnala a oheň se zastavil u medailonku, který matka zašila do podušky. Srov. Kosmák, V.: Láska mateřská, in: Sebrané spisy Václava Kosmáka, díl XVII., Brno 1913, s.85, Kosmák, V.: Mateřídouška, in: Kukátko, čili život v obrázcích V., 1882, s. 424.

o Chlubilovi nemá chvatný závěr a autor nezapomněl uzavřít ani osudy vedlejších postav.

Děj kotví v moravské vesnici s příznakovým jménem Úrodov a místy přesahuje do maloměsta pojmenovaného rovněž příznakově Frakařov.²⁵⁰ Pod tímto názvem se skrývají Moravské Budějovice.²⁵¹ V kapitolách o Chlubilových poslaneckých pobytech v Brně figurují dílčí záběry velkoměsta, ale většina děje se odehrává ve vnitřních prostorech. Vstupní pasáž novely nás uvádí na Chlubilův statek, přímo do selské jizby Chlubilovy, kde budeme svědky hlavní části příběhu. S Chlubilovým postupným zpanštěním se poněkud promění vzhled světnice, začne více připomínat městský salon, než se opět vrátí k původní podobě. S prostředím zámku se seznamujeme prostřednictvím rodiny pana správce a úředníků. Typickými prostory pro volební agitaci jsou opět sály hostinců a spolkové místnosti. Za Chlubilova brněnského pobytu sehraje významnou úlohu v jeho obrácení katolická víra. Chlubil je i přes své poslanectví a proklamovanou „pokrokovost“ rozený sedlák a katolík. Vstává brzy ráno, prochází se městem, aby zaplnil čas, kdy „městští“ ještě spí, až zabloudí do kostela. Brněnské prostředí je Chlubilovi neznámé a cizí, navíc se jako poslanec a „vzdělaný“ člověk musí stále hlídat, aby se nechoval jako sedlák. Naopak kostelíček a atmosféra ranní mše jsou mu důvěrně známé a blízké, spojené se vzpomínkou na domov. Teprve zde se může chovat přirozeně, nikdo jej tu nezná: „...*sedl si do zadní lavice... Na kruchtě zazněly varhany a lid počal zpívat česky.*“ „Chlubilovi bylo jako doma v kostele, ba lépe.“²⁵² Jednotlivá prostředí vidí autor, jak je u něj obvyklé, v kontrastech. V cizím poněmčelém velkoměstě představuje kostel ostrůvek čistoty a nezkaženého světa vesnice. Kostel je zároveň prostorem otevřeným, klidným a vhodným k meditaci v protikladu k uzavřeným prostorům různých hostinců, v nichž se odehrávají zákulisní dohody a politikaření poslanců za proněmeckou stranu. Jistě ne náhodou se Chlubil v kostele sbližuje nejen sám se sebou, ale i se zástupcem české strany v zemském sněmu – sedlákem Skopalíkem.

Autorský vypravěč promlouvá převážně er - formou, ke kontaktu se čtenáři užívá ich - formy. Někdy promlouvá skrze některou postavu, např. ústy myslivce Bazaly: „*Je na světě více lidí, co neumějí německy ani blaf, a přece jsou němčoury. Hlasují proti vlasnímu národu a stydí se za vlasní rod.*“²⁵³

Nejpodstatnější pro Kosmákův osobitý přístup je opět galerie postav nesoucích příznaková jména. Chlubil se ve vstupní kapitole novely vychloubá ženě tím, co se o sobě dozvěděl ve městě: „...*kdybych prý uměl německy, že*

²⁵⁰ Srov. povídka Volby.

²⁵¹ Srov. povídka Eugenie.

²⁵² Kosmák, V.: Jak Martin Chlubil a na pravou cestu opět se vrátil, Třebíč 2000, s. 262.

²⁵³ Tamtéž, s. 376.

bych mohl býti podle svého stavu pulmistrem... A nejen pulmistrem, i poslancem!“²⁵⁴ Chlubil není postavou zápornou, na špatnou cestu je sveden nedobrymi rádci a některými stránkami své povahy, podobně jako Kroutil. Autor uplatňuje u Chlubila podobná schemata jako u Krutila - Chlubil se učí „po vídeňsku jíst“, vymění selský oděv za panské šaty... Nejtrefněji vystihuje Chlubilovu postavu autorský vypravěč prostřednictvím zámeckého úředníka, pana důchodního: „*Ten Chlubil však je boží trouba.*“²⁵⁵ Nezdravou zahleděnost k těm nahoře a nekritický obdiv k všemu panskému, tj. německému, dokumentuje následující Chlubilova situační charakteristika. Chlubil okouzleně zírání na německy psaný list od syna adresovaný jemu a ženě, i když německy nemluví, a slabikuje neznámá slova. Zdravý selský rozum projeví až služebná Markyta, důvěrnice Chlubilovy ženy Bibiany a „dobrý duch domu“, rozhoří se: „*Pročpak nám nenapsal tak, abychom tomu mohli rozuměti? ... Cožpak jsme Prajzi, že nám německy píše?*“²⁵⁶ Pozoruhodnou postavou novely je vídeňský „zhotovitel oděvů“ Mudroch. Podobně jako Spiessny v novele o Krutilovi se vyučil krejčím ve městě a pochytil městské „manýry“. Na rozdíl od Spiessného je ale Mudroch postava tragikomická. Syn chudých rodičů si z Vídně přinesl kromě výučního listu a několika „lepších“ obleků závažnou plicní nemoc – tuberkulózu. S Mudrochem se seznamujeme již v první kapitole novely. Od něj se Chlubil učí „panským“ způsobům nejdříve. Vývoj Mudrochovy nemoci jakoby rámuje příběh a je předzvěstí špatného konce Chlubilova poslanectví. Při Chlubilově volbě pije Mudroch již jen limonádu a den na to: „...*leží na smrt’.* *Nařiká, že nemůže popadatí dechu.*“²⁵⁷ Kvůli podlomenému zdraví si Mudroch nemůže budovat kariéru v obci jako Spiessny, tuberkulóza jej později spíše nutí společnosti se stranit. Úrodovští, včetně Chlubila, vidí Franze Mudrocha především jako nemocného člověka. S postupem nemoci se mění i autorův pohled na Mudrocha. Sebevědomý krejčí z prvních kapitol, který nedodrhuje vesnické zvyklosti, nectí rodiče a za otce, cestáře a podruha, se stydí, se mění v trpícího člověka, s nímž autor soucítí: „*Jak se může člověk za rok změnit! ..býval sice vždy hubený a bledý, ale svižný a pružný, jako na drátkách. Ted’ však bylo líto se naň podívati. Byl, možná-li, ještě hubenější, na tvářích hořely mu ty zlověstné růže souchotinářské a tenounké nohy vlekly choré tělo jen stěží...*“²⁵⁸ jinde „...*pil limonádu, točil se jako na drátkách a držel v ústech smotek, aby se zdálo, že kouří.*“²⁵⁹ Na rozdíl od pana Spiessného, Mudroch není hybatelem děje, spíše jej můžeme vidět jako obět’

²⁵⁴ Tamtéž, s. 10.

²⁵⁵ Tamtéž, s. 232.

²⁵⁶ Tamtéž, s. 98.

²⁵⁷ Tamtéž, s. 190.

²⁵⁸ Tamtéž, s. 144.

²⁵⁹ Tamtéž, s. 186.

své doby a sociální vrstvy. Souchotě byly tehdy rozšířeny především u chudých obyvatel měst. Zbylé postavy označíme za typicky kosmákovské. Vlastenecká družina z Úrodova je tvořena myslivcem Bazalou, mlynářem, farářem a doplněná syrovským starostou Poctivou, protikladem Chlubila. Na proněmecké straně stojí „páni“ z Frakařova – zapřísáhlý stoupenec německví trafikant Fejfar, ředitel německé školy Svoboda a jeho paní, rodilá Češka, Žid Štern. Obdobné postavy jsme poznali v už uvedených pracích.

Z jazykových prostředků bych ráda vyzdvihla prostředky humoristické. Slovní humor – např. ironicky chápaná, rádoby vznešená označení typu „*zhotovitel oděvů Mudroch*“, užívání cizích slov bez znalosti jejich významu („*těšek*“, „*čao*“), „*jsme desaranžováni*“ (ve významu nejsme připraveni, náš oděv není v pořádku) - je kombinován se situační komikou. Např. Chlubil se přijde ptát do města na školu pro syna právě v době, kdy německá městská škola urputně shání žáky. Autor nešetří ironií a sarkasmem zvláště ve vstupních scénách, jimiž jsou posvácení a „malé soirée“, konané v pondělí u Chlubilů, na němž krejčí Mudroch a panský písař improvizují balet. Příjezd rodin Fejfarovy a Svobodovy k Chlubilům připomíná nálet žravých kobylek, silně ironické jsou především kapitoly kolem volby. Kandidatura, volební agitace a volba sama jsou parodií voleb skutečných. Hlasy Chlubilových volitelů jsou předem koupeny bohatým pohoštěním, starosta Kudlova omylem při volbě předkládá předsedovi volební komise „*lístek na snídani*“²⁶⁰ místo platného hlasovacího, sarkastická je i poznámka autora, že po volbě odcházel mnohý z voličů „*...tím volebním bojem tak unaven, že se až potácel*“,²⁶¹ a k tématu se též vztahuje ironická parafráze lidového přísloví „*...říkává se, že prý láska lidi sbratřuje, ale smažená kuřata a pivo sbratřují mnohem více*.“²⁶²

²⁶⁰ Tamtéž, s. 185.

²⁶¹ Tamtéž, s. 186.

²⁶² Tamtéž, s. 77.

Literární kritika o Chlubilovi

Kritik Osvěty F.V.Vykoukal se domnívá, že: „v uměleckém sebeovládání vyniká toto dílo zejména nad Chrtu“, oproti Chrtu vidí v Chlubilovi „umělečtější plán, přihlížející jak ku pevnosti osnovy vcelku, tak i k logickému propojování v částech“. Autor dodržuje jednodušnost děje „v němž není nic zbytečného“, rozvoj děje je souměrný „bez rozvláčnosti ... také bez ukvapenosti a násilných obrátů.“²⁶³

Kritik Času, Herbert Gordon Schauer, naopak umělecky cení Chrtu „mnohem výše“, ale přiznává, že v dějovosti „Chlubil nad něho vyniká“.²⁶⁴ Karel Juda, první Kosmákův životopisec, si všímá odlišnosti Chlubila od „všech ostatních“ autorových prací z důvodu „důkladně propracované osnovy“.²⁶⁵ Ve svých pozdějších Sebraných spisech Schauer vyzdvihuje u Chlubila „satirickou vervu Kosmákovu“ jako „volnou životní radost“. Ale konstatuje, že vervu satirika v novele pomalu zatlačují politické zájmy a snaha o lidovýchovní účinek, jež „poškozuje básnický charakter povídky“. „Lidovýchovní úmysl, tendence Kosmákova vystupuje zde přesprávně do popředí.“ píše Schauer. „Můžeme, smíme mu ji vyčítat?“ táže se vzápětí. „Naprosto ne!“ Studii o Kosmákově díle uzavírá: „Kosmákova tendence jest ušlechtilá a zušlechťující ... Ovšem trpí jí časem umělec. ... Kosmák je zajisté pravý umělec, význačný básník. Především však je lidový spisovatel, je první ... jež kloučí roli moravského lidového písemnictví.“²⁶⁶

M. C. Putna si v přehledu Česká katolická literatura 1848 - 1918 všímá i Kosmáka a „nepřekročitelné hranice mezi křesťany a Židy“ v novele o Chlubilovi. Kosmák dle něj sice „nerelativizuje“ ustálený obraz Žida „coby prohnáného lichváře a nenávisníka všeho slovanského.“ Ale přesto „i pro něj najde záblesk pochopení.“ V pasáži, v níž Martin Chlubil sděluje Židu Šternovi, že celá obecní rada je proti tomu, aby si ve vsi pronajal hostinec, odehraje se mezi nimi „tento kratičký, významy však nabitý dialog: ‚Tak, zakývl Štern hlavou a sevřel rty. ‚Že jsme Židi.‘ - [Chlubil:] ‚Bolí mě to tuze.‘ - Žid máchl pohrdlivě rukou.“²⁶⁷

Domnívám se, že novela o Chlubilovi patří dodnes k nejlepším autorovým pracím. Jejimi přednostmi jsou ucelená kompozice, bohatá dějovost, humor a výstižná charakteristika postav.

²⁶³ Vykoukal, F. V.: Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil Osvěta 1889, díl II., s. 666.

²⁶⁴ Schauer, H. G.: c. d., s. 625 – 627.

²⁶⁵ Juda, K.: c. d., s. 34.

²⁶⁶ Schauer, H. G.: Moravský lidový spisovatel, Politik 1889 (německy), česky in: Spisy, Praha, 1917, s. 117 – 118.

²⁶⁷ Putna, M. C.: c. d., s. 234, srov. Kosmák, V.: Jak Martin Chlubil ... Třebíč 2000, s.427.

XII) Kukátko, čili život v obrázcích IV -V.

Dva výbory z „kukátkových“ próz vycházejí v roce 1890 a 1892. Obsahují jedenatřicet krátkých próz, rozsáhlejší cykly povídek Komedie světa, Novověké modly a cestopisnou práci Kus světa s popisem inscenace pašijových her v bavorském Oberammergau. Výbory představují tvorbu z osmdesátých a počátku devadesátých let.

Motivy ani způsobem zpracování autor nijak nepokročil. Zastavíme se proto jen u několika povídek, jež mohou i dnes čtenáře zaujmout. Materídouška svým názvem i citacemi odkazuje na Erbenovu Kytici a využívá tutéž květinovou symboliku: „...lásky mateřská v hrobě neumírá a dítko všude obletuje jako vůně materídoušky.“²⁶⁸ Součástí povídky je autorův oblíbený autobiografický motiv, zážitek z dětství, v němž ochranný medailon s obrazem Panny Marie jakoby zázrakem zabránil tragickým následkům požáru: „Mezi čtením jsem usnul, svíčka dohořela až k cípu polštáře, polštář se vzňal a celý cíp až k mé hlavě shořel i s perím. U mé hlavy přestal hořeti, jakoby uťal ... právě takovou medailku mi nebožka matka dala na krk, když jsem šel do Jihlavy na studie a řekla: „Nos tu medailku vždy na krku, Panna Maria tě pak ochrání. Do podhlavce dala jsem ti také jednu...“²⁶⁹

Povídka Statečné srdce je námětově blízká proze Elišky Krásnohorské Rukavička.²⁷⁰ Venkovský pacholek Jakub zahoří láskou k děvečce Káče, která o něj ale nestojí, pouze si zahraje s jeho city a vysměje se mu. Nešťastný Jakub nalezne útěchu až u své staré nemocné matky, jejíž láska odvrátí syna od sebevražedných úmyslů.

Úryvek z obecních účtů slavné obce Drnkálova za rok 1846 tematicky navazuje na humoresku Správa bránky u obecní pastoušky v počestné obci Křoupalově. V konečné bilanci hospodaření obce Drnkálova - Martínkova převažují samozřejmě obecní výdaje nad příjmy. Z městského prostředí čerpá Lamentace paniček, kterou jsem již zmínila v souvislosti s povídkou druhého výboru Madam, čili paní Rozšafná. Co tatínek činí, vždycky dobře činí je zdařilým přepracováním Andersenovy báčorky.²⁷¹

V adaptaci anekdoty Prodej a kup lysáka autor mistrně charakterizoval postavu z okraje společnosti - Cikána a koňského handlíře Martina. Charakteristika podvodníka Martina, zprostředkovatele obchodu, při němž

²⁶⁸ Kosmák, V.: Kukátko V, Brno 1892, s. 423.

²⁶⁹ Tamtéž, s. 424.

²⁷⁰ Krásnohorská, E.: Rukavička, in: Pestré povídky, Mladá Boleslav 1924, s.39, poprvé otištěna ve sborníku „O bídě lidské“ na rok 1890, Brno.

²⁷¹ Např. Andersen, H. Ch.: Co dělá táta, to je vždycky správné, in: Pohádky a povídky II., Praha 1953, s. 153.

hospodář koupí svého již jednou prodaného koně, se logicky nese v ironickém duchu: „*Na levé kapse mívá tam, kde mají velcí páni barevné pentličky svých řádů, v dírcě zaklesnutý barevný šátek, aby každý již zdaleka viděl, že je Martin moresný člověk, a pak zajisté též z opatrnosti, aby mu nikdo tuto u cikána vzácnou část tělesného vystrojení z kapsy nevytáhl. Martin ví z vlastní zkušenosti, že podobné choutky člověka pokoušívají ... když s někým mluví, hází hlavou dozadu, rozkládá rukama, vyvaluje oči a skáče z místa na místo ... část jeho toalety bývá bílá zástěra, hodně ušpiněná, ale na cikána přece ještě dosti čistá ... částkou jeho bytosti jest dlouhý, pěkný bič. Tuším, že s ním i spává. Proč vlastně Martin ten bič stále nosí, bylo by mi nepochopitelné, protože jsem ho s koněm ještě nikdy neviděl, vyjma jednou, kdy vedl jakousi koňskou mumii...*“²⁷² Martin představuje typ člověka, který si není vědom svého špatného sociálního postavení. Sarkastické poznámky na vrub romského etnika neodrážejí autorův osobní vztah k Romům,²⁷³ spíše dokumentují dobový sociální problém.

Literární kritika o čtvrtém a pátém výboru

Na oba výbory reagovala bezprostředně kritika Hlídky.²⁷⁴ Kritiky se omezují na výčet prací a opakují obecná hodnocení kritik předcházejících. Shodně zazlívají autorovi moralizování, především násilná moralizování závěrečná: „*mravné naučení je semo tamo trochu hledáno.*“²⁷⁵

Je patrné, že literární úroveň próz v obou výborech začíná mít sestupnou tendenci. Týká se to především rozsáhlejších cyklů povídek, u nichž se výrazně projevuje tendenčnost. Místy až násilná účelovost, závěrečná mravní naučení, opakující se dějová schemata, jež mají opět jako hlavní úkol posloužit moralizaci, tak by bylo možno představit povídky Komedie světa a Novověké modly. Rozsáhlá cestopisná práce Kus světa je pro dnešního čtenáře zcela nezajímavá až nudná. Cestopisnou částí je pouze vlastní vstup a závěr s několika dobovými postřehy z cesty do bavorského Oberammergau a zpět, jádrem je zápis divadelní inscenace pašijových her. Cestopis Kus světa vykazuje tedy rovněž tendenčnost.

²⁷² Kosmák, V.: Kukátko V, s. 473 – 474.

²⁷³ Srov. povídku V cikánském táboře.

²⁷⁴ Klenek, J.: ref. Kukátko IV, in: Hlídka literární 1891, s. 158, A.D.(Dostál): ref. Kukátko V, in: Hlídka literární, 1894, s.65.

²⁷⁵ A.D.(Dostál): ref. Kukátko V, in: Hlídka literární, 1894, s.65.

XIII) Eugenie

Povahopisného „románu“ Eugenie²⁷⁶ si autor cenil ze svých prací nejvíce. Právě s ním se ucházel o cenu České akademie roku 1897. Nejde ale o román v pravém slova smyslu, spíše o rozsáhlejší novelu zaměřenou na povahopis hlavní postavy. Dvoudílná práce vznikala v rozmezí let 1875 - 1883. Vycházela časopisecky v Moravské orlici (1875 - 1876) a v Obzoru (1882 - 1883). Knižně byla vydána poprvé 1885, rozšířená o druhý díl roku 1896. Rozdílům mezi časopiseckými verzemi a knižní podobou se budeme věnovat později.

Povahopisná novela Eugenie zobrazuje typ člověka, podobně jako studie z městského prostředí Chrt. Povahopis sobecké maloměstské krasavice je proveden metodou v podstatě kukátkovou – autor hovoří o „fotografování“ Eugenie – ale nezůstává jen u „portrétu“ hlavní postavy. Předvádí nám i prostředí, které Eugenie formovalo, svět maloměstské pokrytecké morálky druhé poloviny 19. století. V opozici k maloměšťáckému šosáctví stojí tematika vlastenecká a náboženská, které autor vždy úzce propojuje. Důkazem toho jsou typické postavy vlasteneckých farářů, zde vlastenecký kaplan Josef. Český vlastenec bývá zároveň i dobrý člověk a dobrý křesťan. Ryzím typem českého vlastence je dr. Hudec, jeho ženskou zduchovnělou protiváhou Aurelka. Pokládám za nutné zmínit se o výrazné biografičnosti textu. Živé předlohy k postavám poznal autor za pobytu v Moravských Budějovicích a do příběhu je uvedl pod změněnými jmény. Budějovická rodačka Marie K. (Eugenie) skončila svou skutečnou životní pouť jako biletářka Národního divadla v Praze,²⁷⁷ dr. Eduard Špatinka (dr. Hudec), dnes zapomenutý budějovický vlastenec, patřil dlouhá léta ke Kosmákovým osobním přátelům. Dr. Špatinka - Hudec nepodleh nástrahám krásné Marie - Eugenie a za ženu si zvolil raději Annu (Marii), dceru budějovického lékárníka Zeisberga.²⁷⁸ Ema (Hermína) a Jindřiška (Aurelka) byly dcerami tehdejšího budějovického pošmistra Káby.²⁷⁹ A sám Kosmák se zpodobnil jako vlastenecký kaplan, který půjčuje Aurelce Babičku od Boženy Němcové.

Kompozice je rozdělena do dvou částí – „Slečna Eugenie“ a „Paní Eugenie“. Kapitoly prvního dílu mají vlastní názvy, kapitoly druhého jsou

²⁷⁶ Kosmák, V.: Eugenie, Brno 1922, vydání Občanské tiskárny v Brně.

²⁷⁷ Není jistě bez zajímavosti, že po jejím odchodu nastoupila na její místo stejnou cestou „milosti“ a „zaopatření ve stáří“ vnučka Boženy Němcové, paní Milena Němcová – Maudrová. Pernica, B.: Zamyšlení nad Kosmákovou Eugenií, VVM 1958, s.192, srov. Vychodil, P. J.: Václav Kosmák, Brno, 1916, s. 75.

²⁷⁸ Vychodil píše, že Marie Zeisbergová ještě ve svatební den neuměla česky, Vychodil, P. J.: c. d., s.76.

²⁷⁹ Tamtéž, s. 59 – 62, 75 – 76.

pouze číslovány. Druhý díl je pak metaforickou paralelou rozdělen ještě na dva oddíly – „Dopoledne“ a „Odpoledne“ (míní se dopoledne a odpoledne manželského života paní Eugenie). První díl variující ústřední motiv - jak získat „nejlepší partii ve městě“, – tj. dr. Hudce - končí svatbou téhož s Mařenkou lékárníkovou. V druhém dílu Eugenie, provdaná „z rozumu“ za nemilovaného muže, zasáhne obdobným způsobem do milostného života své dcery, jejíž život skončí tragicky.

Kompozice prvního dílu je založena na kontrastu. Eugenie - rozmazlená, sobecká a přízemní městská krasotinka - se považuje za výjimečnou, vzdělanou a citlivou bytost a přesvědčuje o tom i ostatní. Všechny snahy směřuje k tomu, aby získala náklonnost dr. Hudce, ale ve skutečnosti jej právě tím odpuzuje. Postavy stojí ve vzájemných kontrastech (Eugenie X Aurelka, Eugenie X Mařenka), kontrastní je prostředí (české X německé) i prostor (umělý X přírodní, světský X duchovní), v němž se postavy pohybují. Dobře patrný je tento kontrast v rozdílech mezi cizí umělou hudební skladbou (Schubert), kterou na koncertu přednese Eugenie, a domácí národní písní v podání dr. Hudce: „*Národní píseň je růže rostlá, písně umělé jsou kvítím dělaným, národní píseň pěla každému ze srdce a do srdce zvuky známými a domácími...*“²⁸⁰ Dominantním kompozičním principem druhého dílu jsou následující paralely: Eugenie organizuje dceři život podle svého vlastního, milostné vzplanutí Eugenie a její dcery Leontýny, manželství „pro peníze“ paní Eugenie a manželství „pro šlechtický titul a peníze“ jejího milence nadporučíka Kubala. Nechybí ani jednoduché paralely přírodní - ve stejném ročním období - na podzim, umírají životní partneři obou - neduživá paní Kubalová i manžel Eugenie Doubrava. Bouře koresponduje s duševním stavem choré Eugenie v závěru prózy. I ve druhém díle ale nalezneme princip kontrastu. Eugenie se stará více o svého kanárka („*Toho já krmím sama, nesvěřím ho nikomu...*“),²⁸¹ než o dceru Leontýnu: „*My matky a ženy nové doby máme vznešenější úlohu! Že Leontinka nemá kabátku, tím jsou vinny chůva a stará paní [babička Leontýnky]...*“²⁸² Pro dámský spolek píše vznešené pojednání o mateřské lásce, jíž ale sama není schopna. Nutno poznamenat, že sepsání přednášky činí Eugenie problémy. Malou Leontýnu obhlíží již v kolébce nikoli jako dceru, ale jako konkurentku v kráse: „*Je skutečně to dítě takové, že by i matku krásou mohlo jednou překonati, ... ? Vidouc, že má dítě skutečně zárodky k velké sličnosti, odvrátila se od něho, jako-by ji něco bodlo.*“²⁸³

Děj „Slečny Eugenie“ se rozvíjí bez větších disproporcí. Je rovnoměrně rozložen do kapitol, ale závěr syžetu je poněkud uspíšen. Osud Eugenie po

²⁸⁰ Kosmák, V.: Eugenie, s. 83.

²⁸¹ Tamtéž, s. 284.

²⁸² Tamtéž, s. 283.

²⁸³ Tamtéž, s. 279.

svatbě dr. Hudce je již jaksi „narychlo dopovězen“ v patrné snaze příběh uzavřít a dostat Eugenie „rychle pod čepce“ (Eugenie se na svatbě potká s advokátním koncipientem Doubravou a z kratičké rozmluvy mezi nimi je jasné, že Eugenie Doubravu neodmítne). Charakteristickým rysem druhého dílu jsou výrazné dějové disproporce a nevhodné rozvržení syžetu. Počáteční kapitoly (I - VIII) plynou pozvolna, rozvláčně variují jediný námět, Eugenie – manželka, až do úplného vyčerpání tématu. Autor si kompozičních nedostatků musel být vědom. Znuděnému čtenáři, unavenému stále stejným detailním „fotografováním“, nabízí po kapitole VIII změnu. Zařazuje intermezzo avizující zrychlení tempa syžetu: *„Jednotvárnost, ať je už jakákoliv, nudí člověka. A co je jednotvárnějšího než všední náš život ...nepovezu vás od této chvíle na lodičce zvolna a klidně plovoucí, ale posadím vás před sebe na bujnou klisnu Fantasii..“*²⁸⁴ Výrazná změna tempa v kapitole IX ovšem nenásleduje. Dějovosti dociluje vypravěč především časovými skoky. Kompozice místy působí, jako by se autor k něčemu „rozběhl“, ale pak změnil názor a rozhodl se raději děj posunout. V poslední kapitole (XV) části „Dopoledne“ se Eugenie ocitá po letech opět v Zírově. Vypravěč otvírá téma „tajné lásky Aurelky“ (nejde ale o lásku světskou, jak se domnívá Eugenie) a klepny slibují Eugenie sdělit nežhavější zírovské novinky. Kapitola končí: *„Berňová pokrčila ramenoma: - ‚Je zde mnoho uší a věc není právě nejčestnější. Navštivte mne zítra, povíme si to!‘“*²⁸⁵ Aurelčina zamilovanost se ale nestane tématem příští kapitoly. Následuje časový skok o patnáct let a poté část druhého dílu nazvaná „Odpoledne“. Rychlé tempo a dramatický ráz získává příběh až v závěru druhého dílu, po smrti paní Kubalové. Eugenie očekává nabídku k sňatku od bývalého milence, nyní už vdovce Kubala. Následuje zápletky, která není u autora obvyklá (není předvídatelná!). Kubal udržuje Eugenie do poslední chvíle v naději, ale pak požádá o ruku její dcery Leontýny. Zápletky, které by si zasloužily více pozornosti, jsou na stísněném prostoru jen hrubě načrtnuty (Eugenie ničí Aristidovy dopisy Leontýně, Kubal oznamuje synovi sňatek dodatečně a neuvede jméno nevěsty...). Situace vrcholí Aristidovým příjezdem a dramatickým výstupem mezi Leontýnou a matkou, v němž se Leontýna matky zřekne (kap. XIV). Eugenie zůstává sama a její život končí v ústavu pro choromyslné (XV).

Autorský vypravěč nehodnotí Eugenie přímo, úsudek nechává na čtenáři. Eugenie ironicky přitakává, dává jí zcela zapravdu, že kráčí životem nepochopena: *„Je krásná – bez řečí. Je uhlazená, sečtělá, vzdělaná – slovem: slečna Eugenie je v městě ‚primadonnou‘, ...že však je Eugenie jedináčkem, uskovňují se rodiče sami, kde jen mohou, a ‚strkají‘ vše na slečnu dceru, aby*

²⁸⁴ Tamtéž, s. 267.

²⁸⁵ Tamtéž, s. 313.

*mohla „důstojně vystupovati“. A Eugenie to umí!*²⁸⁶ Autorův postoj k Eugenii vyjadřují i názvy kapitol, mapující její denní program – Eugenie pracuje (pečuje o nehty svých rukou), Eugenie snídá, vyzvídá, při kávě (na klepech)...

Čas příběhu můžeme označit za současnost a nedávnou minulost odehrává se v rozmezí dvaceti až třiceti let. Autor umístil počátek příběhu do roku 1859, závěr není datován, pravděpodobně se překrývá s koncem 19. století. Druhý díl charakterizují časté časové „skoky“: *„Krásná čtenářko, podej mi svou ručku, abys nehapala, přeskočíme celého půl druhého roku. – Hop!“*²⁸⁷

Česko - německé městské prostředí představuje v prvním dílu moravské město Zírov, ironické pojmenování města odkazuje ke zvykům městských paniček „obzírat“ z okna okolí.²⁸⁸ Druhý díl je zasazen do jiného, tentokrát nejmenovaného města v sousedství. Prostor se jeví jako uzavřený, či otevřený v závislosti na charakteristice postavy. Postavě Eugenie je vyhrazen prostor světský. Tvoří je typické městské kulisy - přijímací salón v měšťanském domě, dámský salónek, hostinec, v němž se koná výroční bál. Eugenii náleží prostor uzavřený. Naopak Aurelku zachycuje vypravěč v prostorech otevřených, většinou v přírodě – na zahradě, v altánku, v lese. Postavě Aurelky je vyhrazen prostor duchovní. V uzavřeném a „umělém“ městském prostředí se Aurelka necítí dobře: *„Aurelku tanec tuze netěšil. Šla ne věneček jen z poslušnosti.“*²⁸⁹ Často se společnosti straní a odchází do přírody s knihou: *„Kde je ta Aurelie, zas někde čte?“*²⁹⁰ Po odmítnutí svazku s Hudcem Aurelka prostor světský zcela opouští a pozvolna se z novely vytrácí. Objevuje se až v závěrečné kapitole jako řádová sestra Bonaventura, ošetřovatelka v léčebně pro choromyslné. Zatímco Aurelka, dr. Hudec a kaplan zastupují v německém prostředí menšinový český živel, představují Eugenie, Hermína a ostatní paničky a slečny živel německý, popř. Poněmčelý.

Nejvíce pozornosti si bezpochyby zaslouží postavy. Vystupují ve vzájemných kontrastech, postavy kladné dojdou životního naplnění, záporné jsou potrestány. Neúměrný provinění je osud Hermíny. Lze usuzovat, že i Leontýně nechtěný svazek přinese časem pocit naplnění. Eugenie, rozená herečka a intrikánka, je protikladem přirozené Aurelky i Marušky. Křestní jméno Eugenie znamená blahorodá, krásnorodá. Pojmenováním Eugenie Nádherná vypravěč ironicky vystihuje, jak ona vidí samu sebe, a naznačuje svůj postoj k ní. Křestní jméno Aurelka (česky Zlata, odvozeno z latinského

²⁸⁶ Tamtéž, s. 10.

²⁸⁷ Tamtéž, s. 285.

²⁸⁸ Vychodil také uvádí druhý výklad odvozený od vyvýšené polohy města, in: Vychodil, P.J.: c. d., s. 76.

²⁸⁹ Kosmák, V.: Eugenie, s. 140.

²⁹⁰ Tamtéž, s. 41.

„aureus“), odkazuje ke zlaté barvě Krista a nebeského království. Maruška a Josef (kaplan) jsou stará biblická jména a zároveň jména typicky česká.

Eugenii poznáváme velmi důkladně, je charakterizovaná nejlépe. Vnímáme ji stereoskopicky - nejprve fyziognomii, pak nitro skrze komentář vypravěče, poznáváme její jednání a myšlení i to, jaké stanovisko k ní zaujímají druzí: „- *Děkuji', uklonil se advokát, jsem přesvědčen, že mně mou krásnou nevěstu přejete. – Ze srdce celého!*’ *Zašeptala Eugenie a srdce jí při tom hněvem a závistí div nepuklo. Aby rozechvění své ukryla, vrhla se Mařence kolem krku a líbala ji.*“²⁹¹ Nejlépe Eugeniinu povahu vystihuje dr. Hudec: „*Šlechtným citům není přístupna, je samé sobectví a všechna její něžnost jest komedie a přetvářka.*“²⁹²

Maloměřšťácky se chová i Hermína, Eugeniina nejlepší přítelkyně, oproti ní ale není intrikánkou v lásce. Zpráva o smrti jejího snoubence způsobí Hermíně srdeční slabost a následně smrt.

Jedinou vyvíjející se postavou je Aurelka. Poznáváme ji jako dospívající dívku, hluboce citově orientovanou, ale hledající. Uvažuje o svatbě se sympatickým Hudcem, ale v rozhovoru s ním položertem mluví o klášteře: „*Než bych byla takovou slečnou [míněna Eugenie]..., raději půjdu do kláštera!*“²⁹³ Až Hermínina tragická smrt způsobí v jejím životě zlom. Aurelka Hudce definitivně odmítne a rozhodne se pro život řádové sestry. Do kláštera ale nevstoupí ihned, musí čekat na dovršení plnoletosti. Vnější podobu Aurelky neznáme, je charakterizována vnitřně a jednáním. Mluví nestrojeně, zpívá české písně a čte české knihy. Je protipólem Eugenie - ctí rodiče, je skromná, pracovitá, upřímná, tichá a trochu stydlivá. Už to, že atributem Aurelky je kniha (autor představuje Aurelku poprvé s knihou v ruce), svědčí o jejím bohatém duševním životě. Eugonii naopak nejčastěji (i poprvé) zastihneme před zrcadlem. Oproti Aurelce se Eugenie za svoji českou národnost stydí, jen ji využije v krátkém období „vlastenčení“, když chce získat Hudcovu přízeň. Rozdíl povah Aurelky a Eugenie se projeví i ve vztahu k umírající Hermíně. Při návštěvě Eugenie se nemocné jen přitíží, Eugenie totiž vytrvale hovoří o snoubencově smrti a nakonec od umírající uteče: „- *Ne, toho nesnesu, puklo by mi srdce... Hermíno, vzpomeň si na mne za hrobem. Vzala klobouk a odkvapila.*“²⁹⁴ Aurelka s Maruškou se střídají u lůžka nemocné a modlí se. Aurelčina reakce na smrt sestry je poněkud excentrická, s jistou dávkou náboženského fanatismu: „...*ukazujíc na obličej zemřelé řekla nadšeně: - Podívej se, jak je smrt krásná! Jak se usmívá, jako by byla již v ráji.*“²⁹⁵

²⁹¹ Tamtéž, s. 189.

²⁹² Tamtéž, s. 178.

²⁹³ Tamtéž, s. 72.

²⁹⁴ Tamtéž, s. 155.

²⁹⁵ Tamtéž.

Postavě Marušky se více prostoru dostává až po Hermínině smrti, kdy Aurelka odmítne Hudcovy návrhy. Maruška lékárníková pochází sice z německy mluvící rodiny, ale nechová vůči Slovanům a Čechům antipatie. Vypravěč ji charakterizuje jako přirozenou, pracovitou a veselou dívku: „*Maruška smála se potichu jako šelma a myslila si [o Eugenii]: - , Ta měla toho advokáta již jistého, a teď se jí to jaksi kartí. – Má milá, je-li advokát pravý Slovan, pak si takovou nadutou Němku, jako se děláš, nevezme!*“²⁹⁶ Marie Hudcová je opakem paní Eugenie. Láskyplně se stará o své děti a manžela, žije jen pro rodinu.

Dr. Hudec je vzdělaný, pohledný, charismatický mladý muž, organizátor českého spolkového života, výtečný zpěvák a milovník českých písní.²⁹⁷ Manžel Eugenie, Doubrava, je typem dobráckého slabocha. Snaží se zachovat pohodu a klid svého manželství a mírní rozmršky mezi Eugenií a svou matkou. Nade vše miluje dceru Leontýnu, výchovu dětí ale nechává zcela na ženě. Syn Valdemar dospěje pod jejím vlivem v egoistického, necitelného člověka, ale Leontýnin charakter není matčiným vlivem zasažen. Leontýnu vychovává babička, Eugeniina matka, která se již poučila ze svých předchozích rodičovských chyb. Kladnou postavou druhého dílu je i starý Doubrava. Jeho přímá povaha a upřímnost projevu kontrastují s upjatostí a šosáctvím ostatních měšťáků. Jindy „*málomluvný listovní*“ se na křtu vnučky Leontýny chová „*jako na divadle*“, co chvíli mu sjíždí z čela paruka, a když je ženou napomenut za své nespolečenské způsoby, obrátí vše v žert: „*I netrapte se, panímámo, s tou parukou! Dnes je vše dovoleno, dnes může paruka býti třeba kšticí do týla. ... Dnes mne nekárej, dnes mám srdce radostí dokořán otevřené, dnes chci mluvit, co mám na jazyku.*“²⁹⁸ Autor postavě bohužel nedává příliš prostoru a otec Doubrava se z novely vytrácí.

Z jazykových prostředků je častá ironie při autorově hodnocení hlavní postavy: „*Ba, měla příčinu hněvati se sama na sebe, ale Eugenie se nikdy na sebe nehněvala! Jak by také! Tak vzdělaná, krásná, něžná slečna sama na sebe se hněvati? - Odstup to! Což se může jasné slunko samo na sebe hněvati? Či vonná, krásná růže?*“²⁹⁹ Velmi frekventované jsou zrobněliny typu „*má pusinko*“, „*hačnout*“, „*kávičku*“, „*posvačinkáme*“, „*má dušinko*“, kterými autor charakterizuje mluvu městských slečen a paniček, deminutiva místy

²⁹⁶ Tamtéž, s. 97.

²⁹⁷ Předloha dr. Hudce, dr. Špatinka byl v Moravských Budějovicích spoluzakladatelem čtenářského a pěveckého spolku „Budivoj“, jeho zásluhou zde získalo trvalou scénu ochotnické divadlo, jako výborný klavírista a cellista se zasloužil o pravidelné pořádání koncertů, na nichž působil jako řečník i sólista. Mezi umělci, které každoročně zval do Moravských Budějovic, nechyběla zvučná jména. Špatinkův přítel Zdeněk Fibich věnoval dokonce jednu ze svých kantát spolku „Budivoj“, jehož byl čestným členem; více in: Novotný, J.: Vlastenec z Kosmákova románu, in: Rovnost, z 31.12.1969, s.

²⁹⁸ Kosmák, V.: Eugenie, s. 276 – 277.

²⁹⁹ Tamtéž, s. 122.

přecházejí až do dětsky žvatlavé mluvy, např. v řeči Eugenie - „... *mé ubohé květiněčky také ještě nedostaly dnes bumbu*“.³⁰⁰ Takto užitá dětská slova jsou prostředkem ironizace, podobně je tomu i v autorské promluvě: „*Krásná čtenářko, podej mi svou ručku, abys nehapala*...“³⁰¹ Použitím zkomolených výrazů z němčiny Eugenie „vzdělaně“ oslovuje rodiče – „*fatrle*“, „*matrle*“, nebo za podobným účelem užije výrazu z jiného cizího jazyka (obvykle z francouzštiny): „*Bon jour, papá*“, „*pohlédla rozmazleně na otce a vzdychla – Addio*“.³⁰² Stylistickým nešvarem je užívání pro autora typických klišé: „*nic plechého k jídlu v hostinci nedostane*“,³⁰³ „*nemáme ještě zmeškáno [ještě se nemusí vdávat]*“,³⁰⁴ v jednom případě i sentimentalita: „*Mladí seděli tišeji vedle sebe a hleděli chvílemi snivě před sebe, jako kvítí za oknem, jako slavík v kleci uvězněný*“.³⁰⁵

Rozdíly mezi časopiseckými verzemi Eugenie v Moravské orlici a Obzoru jsou především rozsahové (v Moravské Orlici dospěl Kosmák k X. kapitole knižního prvního dílu), místy se různí textově. Obě časopisecké verze od sebe odlišuje pojetí a prokreslení titulní postavy. V první verzi vykresluje autor Eugenií jako zhýčkanou a rozmazlenou dceru, ve druhé verzi rozvíjí dále syžet. K závažným diferencím mezi časopiseckou verzí v Obzoru a knižním vydáním dochází v posledních dvou kapitolách druhého dílu. Předně ve XIV. kapitole není v časopisecké verzi dramatický výstup Aristida, Leontýny a Eugenie, v němž vyjde na jevo Eugeniina vina na rozbití mileneckého svazku dcery s Aristidem. Dále – a to je mnohem závažnější – poslední kapitola má v časopiseckém vydání jiný závěr a jiné je tedy vyústění celého syžetu. Zatímco verze v Obzoru končí smírem – Eugenie se uzdraví, začne chodit do kostela, věnuje se péči o chudé a smíří se s Leontýnou, knižní závěr má podobu definitivně tragickou – po zdrcujícím listu od svého zete začne Eugenie choromyslnět a končí v blázinci.³⁰⁶ Poté následuje v definitivní knižní verzi svého druhu negativní odpověď na útěšné ujištění sestry Bonaventury „*Ale duha míru nezazářila Eugonii zde na zemi nikdy již*“.³⁰⁷ Harmonický závěr verze v Obzoru sice nevyplývá z děje, ale autor si k němu upravil cestu již v předcházející kapitole tím, že nezařadil zmíněný dramatický výstup. „Šťastný konec“ verze v Obzoru souvisí s tradicí knížek lidového čtení. Ke konvencím lidové zábavné četby patřilo kromě „šťastného

³⁰⁰ Tamtéž, s. 26.

³⁰¹ Tamtéž, s. 285.

³⁰² Tamtéž, s. 14, 18.

³⁰³ Tamtéž, s. 178.

³⁰⁴ Tamtéž, s. 98.

³⁰⁵ Tamtéž, s. 358.

³⁰⁶ Kosmák, V.: Eugenie, s. 403, text obou verzí se shoduje až po větu „*Vzejde! ujistila ji sestra Bonaventura*“

³⁰⁷ Tamtéž.

konce“, zobrazování kladných a ctnostných ženských hrdinek (typu Jenovefy, Griseldy, které převažují nad temnými postavami typu Bryzeldy), přímočará rozlišenost postav na bílé a černé a fakt, že postavy se vnitřně nevyvíjejí. „Šťastný konec“ je také důkazem Kosmákova podřízení se vkusu dobových čtenářů, především čtenářek (jak je patrné z oslovení „sličná čtenářko“, „krásná čtenářko“, nebo z vět typu: „Že Eugenie lhala, vědí sličné čtenářky dobře...“³⁰⁸). Naopak definitivní tragický závěr knižní podoby svědčí o autorově snaze respektovat zákonitosti vnitřní výstavby děje a vzájemných vztahů postav. Fakt, že tragický závěr a trest se vyskytují v Kosmákových pracích častěji než smírné rozuzlení, svědčí o tom, že Kosmák byl především přísným karatelem.³⁰⁹

Literární kritika o Eugenii

Kritik z Vlasti František Šilhavý řadí Eugenii mezi „největší a umělecky nejcennější práce Kosmákovy“. Tato „perla spisů Kosmákových“ vyniká „jak ušlechtilou tendencí, tak i provedením opravdu uměleckým“ a spojuje „všechny známé přednosti autorova pera“.³¹⁰

Bohuslav Pernica se ve svém referátu u příležitosti reedice Eugenie domnívá, že to, „co Kosmák napověděl v drobnějších pracích, dovedl v Eugenii k ucelenějším závěrům“. V Eugenii především zachytil „neobyčejně působivě svět maloměstské pokrytecké morálky“, a tím, že se nechával inspirovat skutečnými příběhy, jež zachycoval takřka „s faktografickou přesností“, dospěl „od syrové skutečnosti k romaneskní stylizaci značné účinnosti“.³¹¹

Vývoje povahopisného „románu“ Eugenie od jeho prvních verzí v Moravské Orlici, přes vydání v Obzoru, až k definitivní knižní podobě si všímá Milan Kopecký ve své stati Ke dvěma Kosmákovým „románům“. Verze v Obzoru související s tradicí knížek lidového čtení, rozlišení postav na kladné a záporné i fakt, že postavy se vnitřně nevyvíjejí, charakterizuje dle něj autora „nikoli jako romanopisce“, ale „jako povídkáře či v jeho terminologii kukátkáře“. Tuto „tezi o kukátkářské metodě“ podpírá i změna ve vyústění syžetu, dosažená „pouhou úpravou dvou kapitol“ vydání v Obzoru:

³⁰⁸ Tamtéž, s. 116.

³⁰⁹ Srov. Kopecký, M.: Ke dvěma Kosmákovým románům, VVM, 1971, s.368-371.

³¹⁰ Šilhavý, F.: Eugenie 1, 2, Vlast', č.13, roč. 1896/97, s. 1082-1083.

³¹¹ Pernica, B.: Zamyšlení nad Kosmákovou Eugenii, VVM 1958, s.192.

„Geneticky i formálně existuje v Kosmákově tvorbě jednota, rozdíly mezi jeho spisy jsou vlastně jen vnějškové – v podstatě rozsahové.“³¹²

Díky dvěma reedicím ve 20. století (1958, 1971) se Eugenie stala nejznámější a nejčtenější Kosmákovou prózou. Lze mít za to, že pro čtenáře požadujícího poutavý a nekomplikovaný děj je Eugenie i dnes vhodnou četbou, je možno si cenit její hodnoty dokumentační a v dobrém slova smyslu regionální.

³¹² Kopecký, M.: Ke dvěma Kosmákovým románům, VVM, 1971, s.370-371.

XIV) Závěr

Motto: „*Literárnímu charakteru katolického povídkáře ... Kosmáka nelze porozumět bez náležitého výkladu o těsné souvislosti katolictví s národním bytem moravským.*“³¹³

Položme si otázku, kým byl a co znamenal pro českou literaturu Václav Kosmák?

Vzhledem k autorově rodišti a náboženské příslušnosti zde musíme upozornit především na těsné sepětí moravského prostředí s katolictvím, které se udržovalo v Kosmákově době ve své tradiční podobě především na venkově.

Kosmák navazuje na Sušilovu obrozeneckou generaci, zajímá se o lidovou slovesnost, do svých próz zařazuje lidovou píseň, pověst, pohádku. Je lidovým povídkářem, píše pro prostého čtenáře tak, aby snadno pochopil příběh. I tento ohled na čtenáře jej váže k obrozenecké literatuře. Se staršími knížkami lidového čtení jej spojuje tématická nepůvodnost, přímočaré rozlišení postav na kladné a záporné i fakt, že postavy se vnitřně nevyvíjejí. Tato skutečnost způsobuje, že je často zařazován do těsné blízkosti takzvané „kalendářové“ literatury.³¹⁴ Zároveň se stává prvním moravským spisovatelem, který si vytváří širokou čtenářskou obec, formující se a připravující se v souvislosti s diferenciací uvnitř kvalitativně i kvantitativně rostoucí literatury přijmout žánry „vyšší“. Kosmák je autorem v dobrém slova smyslu regionálním, jeho povídky postihují zakotvení života i samotné víry v konkrétních moravských lokalitách.³¹⁵

Generačně patří k počínajícím realistům (spojují jej s nimi např. pokusy o románovou tvorbu), ovšem více se u něj projevuje příslušnost ke katolickému okruhu spisovatelů kolem Velehradu. Pokud ve svých venkovských povídkách inklinuje k romantismu, je to romantismus námětový, ale způsobem zpracování se jednoznačně přiklání k realismu, i když jde o realismus, popřípadě naturalismus neuvědomělý a naivní.³¹⁶

Svým zájmem o maloměsto a život drobných lidí se řadí např. k Františku Heritesovi, s nímž ho spojuje i důraz na sociální aspekt a vlastenecká tendence, zobrazená na kontrastech mezi češtvím a němectvím. Zachycováním národopisných tradic a zvyků nabývají Kosmákovy venkovské obrazy dokumentační hodnoty. S podobným zájmem o národopis se setkáme

³¹³ Arne Novák, LF 1904, s.232.

³¹⁴ Vodička, T.: Tři z Moravy, Akord roč. IX., č.2, 1941 - 42, s. 50.

³¹⁵ Putna, M. C.: c. d., s. 234.

³¹⁶ Schauer, H. G.: Spisy, Praha, 1917, s. 114.

v románové kronice Rok na vsi bratří Mrštíků.³¹⁷ Vlastenecko - výchovná tendence jako nedílná součást Kosmákovy tvorby se odráží, ovšem v umírněné podobě bez otevřených moralizací, např. i v pozdějších realistických prózách z chodského venkova Jindřicha Šimona Baara.³¹⁸ V tomto případě jde o spojitost konfesní.

Kosmákova příbuznost se Starou Říší počíná na půdě konfesní a geografické. Vyhraněné katolictví, způsob vidění světa rozděleného ostře na chudé a bohaté a snad až apoteóza chudých jej spojuje s Josefem Florianem.³¹⁹ Způsobem tvorby - chaotickým přepracováváním a přesouváním textů, obratnou drobnokresbou vesnických lidí, ochotou ručit za dílo sám sebou, sklonem k sentimentalitě, „vášnivou“ sociálností, lidským soucitem i svým regionalismem „*Kosmák připravuje příchod Jakuba Demla*“.³²⁰

Václav Kosmák nezazářil v české literatuře tak jako jeho slavnější následovníci. V naší době jej literární historie opomíjí, a tak zůstává téměř zapomenut. Přesto si alespoň některá jeho „kukátka“ uchovala živost a aktuálnost dodnes.

Jsem si vědoma skutečnosti, že moje diplomová práce není a ani nemůže být vyčerpávající, neboť je opravdu obtížné věnovat se osobnosti autora a jeho dílu hlouběji. Odborné práce jako východisko pro hlubší zkoumání Kosmákova díla neexistují téměř žádné. Kromě literárního přístupu by bylo možno zaměřit se na národopisnou stránku Kosmákových děl a k její hodnotě, zkoumat lidové zvyky a tradice, ale to bychom se ocitli mimo literárněvědný rámec práce. Důležitější je alespoň si připomenout Václava Kosmáka, zařadit jej do literárněvědeckého kontextu a pokusit se v něm vymezit jeho místo. A to je hlavním cílem i této diplomové práce.

³¹⁷ Názorově a námětově, a snad proto i způsobem zpracování – volná kompozice, cyklický čas, střídá se vyprávění o nejrůznějších typech lidí s popisem národopisným a s líčením přírody - je Rok na vsi Kosmákovým venkovským povídkám blízký; Alois Mrštík, který má na Roku na vsi hlavní autorský podíl, byl zaníceným čtenářem Kosmákových venkovských obrázků, in: Hýsek, M.: Literární Morava v letech 1849-1885, 1911, s. 255.

³¹⁸ J. Š. Baar si při četbě Kukátek „*umínil býti spisovatelem*“, in: Hýsek, M.: Literární Morava v letech 1849-1885, 1911, s. 255.

³¹⁹ Florian vydal Khámen ve vodě v Dobrém díle, v doslovu označil některá Kosmákova kukátka jako básně v próze, Stará Říše 1938.

³²⁰ Putna, M. C.: c. d., s. 234.

XV) Prameny a literatura

PNP, korespondence Kosmáka Fr. Bílému, 8 dopisů 1896 -1897.

PNP, Kunštát na Moravě, fond Vladimíra Šťastného, karton G 69 – nezpracován, deník II, zápisky o Kubínkovi k roku 1876 .

Andersen, H. Ch.: Andersenovy báchorky, Praha, 1909.

Andersen, H. Ch.: Nejlepší pohádky a povídky, Praha, 1930.

Andersen, H. Ch.: Pohádky a povídky II., Praha, 1953.

Erben, K. J.: Prostonárodní písně a říkadla, Praha, 1990, sv.6.

Hrnčíř, F.: Nejkrásnější pohádky české, moravské, slovenské, České Budějovice, 1921.

Kosmák, V.: Kukátko čili život v obrázcích I., Brno 1876.

Kosmák, V.: Kukátko čili život v obrázcích II., Brno, 1878.

Kosmák, V.: Kukátko čili život v obrázcích III, Brno 1883

Kosmák, V.: Kukátko čili život v obrázcích IV., Brno, 1890.

Kosmák, V.: Kukátko čili život v obrázcích V., Brno, 1892.

Kosmák, V.: Lidský zvěřinec, Opava, 1892.

Kosmák, V.: Sebrané spisy, sv. 1, 1899.

Písně V. Kosmáka pro tenor s průvodem klavíru, Brno, 1900, hudba F. Musil

Kosmák, V.: Sebrané spisy Václava Kosmáka, sv. VI., Brno, 1902.

Kosmák, V.: Sebrané spisy Václava Kosmáka, Obrázky z kukátka V. ,díl XVII., Brno, 1913.

Kosmák, V.:Sebrané spisy, Obrázky z kukátka, díl VI., Brno, 1916.

Kosmák, V.: Zvonek, in: Nejkrásnější pohádky, české, moravské, slovenské, České Budějovice, 1921.

Kosmák, V.: Sebrané spisy Václava Kosmáka, díl IX., Brno, 1922.

Kosmák, V.: Sebrané spisy, díl X., Brno, 1922.

Kosmák, V.: Eugenie, Brno, 1922.

Kosmák, V.: Obrázky z kukátek, Praha, 1981.

Kosmák, V.: Chrt, Praha, Vyšehrad, 1981.

Kosmák, V.: Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu se opět vrátil, Třebíč, 2000.

Krásnohorská, E.: Pestré povídky, Mladá Boleslav, 1924.

Neruda, J.: Podobizny 3, Praha, 1954.

Neruda, J: Povídky malostranské, Praha, 1878.

Pravda, F.: Štěpánův Vít se učí na kněze, Praha, 1926.

Pravda, F.: Náš stůl, SURSUM, Tišnov, 2001.

β- (Kuffner, J.): fejeton NL, roč. XXVIII., č. 234.

A.D.(Dostál): ref. Kukátko V, in: Hlídka literární 1894.

-ad-: Kytice z vonného i nevonného kvítí, in: Literární Listy, 1885.

an: Václav Kosmák, in: Světozor 23/1883.

B.Kv: Sláva a úpadek Jana Kroutila pololáníka z Drnkálova, in: Koleda, 1877.

Bencš, J.: Ač zemřeli, ještě mluví, 1964.

Bílý, F.: Kytice z vonného i nevonného kvítí, in: Osvěta 1886.

-dr-: Ruch literární na Moravě 1876, in: Lumír, roč. 5, č. 6.

Fidler, L.: Střední školství v Jihlavě, in: Jihlava – město a okolí, red. B. Bradáč, J. Mašek, V. Urbánek, Národohospodářská propagace Československa, řada A, 1933.

Hýsek, M.: Literární Morava 1849-1885, Praha, 1911.

Juda, K.: Václav Kosmák, Nové Město na Moravě, 1901.

Klenek, J.: ref. Kukátko IV, in: Hlídka literární, 1891.

Kopecký, M., Doslov, in: Kosmák, V.: Chrt, Praha, 1981.

Kopecký, M.: Ke dvěma Kosmákovým románům, VVM, 1971.

Kopecký, M.: Obrázky z kukátek, Praha, 1983.

Langhammerová, J.: Lidové zvyky, Praha, 2004.

Novák, A.: LF 1904.

Novotný, J.: Vlastenec z Kosmákova románu, in: Rovnost, 31.12.1969.

Ottův slovník naučný, díl V., Praha, 1892.

Pernica, B.: Zamyšlení nad Kosmákovou Eugenií, VVM, 1958.

Pittauer, P. I.: Několik obrázků z kukátka, in: Literární listy, 1883.

Pittauer, P. I.: Kukátko čili život v obrázcích III., in: Literární listy, 1884.

Putna, M. C.: Česká katolická literatura 1848-1918, Praha, 1998.

Rambousek, J.: Jihlava v díle moravského „kukátkáře“, Vlastivědný sborník Vysočiny, sv. XI., Jihlava 1998.

Schauer, H. G.: Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil, Chrt, Čas, 1889.

Schauer, H. G.: Moravský lidový spisovatel, Politik 1889 (německy), česky in: Spisy, Praha, 1917.

Sušil, F.: Moravské národní písně s nápěvy do textu vřazenými, 1860.

Šilhavý, F.: Eugenie 1, 2, Vlast', č.13, roč. 1896/97, s. 1082-1083.

Šťastný, V.: Václav Kosmák, in: Obzor 1893.

Šťastný, V.: Kukátko, in: ČMM, 1876.

Šťastný, V.: Kukátko, in: Koleda, roč. 2, 1876.

Tichý, A. F. (Dlouhý, F.): Chrt, in: Literární listy 1888.

Vaclík, V.: České betlémy, Praha, 1994.

Vodička, T.: Tři z Moravy, Akord roč. IX., č.2, 1941 - 42.

Vychodil, P. J.: Václav Kosmák, Brno 1916.

Vykoukal, F. V.: Osvěta, 1889.

Vykoukal, F. V.: Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil, Osvěta 1889.

Vymazal, F.: Václav Kosmák, in: Moravská orlice, 17.3. 1898.

XVI) Resumé

Diplomová práce představuje život a nejznámější díla neprávem opomíjeného moravského spisovatele 19. století Václava Kosmáka (1843 - 1898). Svými prózami stojí na počátku dlouhé řady autorů moravského katolického literárního okruhu. Cesta od něj vede k Demlovi a Florianovi, jejich sepětí s ním lze hledat na půdě konfesní a geografické, ale jde o sepětí hlubší a specifické. Kosmák zůstává ale autorem regionálním, stojí stranou hlavního literárního proudu.

Těžištěm jeho tvorby jsou povídka, novela a fejeton. Zobrazuje realisticky všední i romantické typy venkovských a maloměstských postav. Negativním rysem většiny jeho próz je náboženská tendence a schematičnost. Pokud ale v sobě potlačí kněze - moralistu, jeho vášnivé zaujetí pro sociální problémy otvírá cestu knězi - básníkovi.

Diplomová práce ukazuje Václava Kosmáka jako autora, který stojí na pomezí mezi obrozeneckou a moderní katolickou literaturou. Nevyniká sice originalitou, přesto však má své místo v české literatuře.

XVII) Klíčová slova

Václav Kosmák

Martínkov

katolický kněz

spisovatel

kukátko

venkov

maloměsto

povídka

novela

fejeton

tendenčnost